

Överlevande och efterlevande efter Förintelsen

Vittnesmål som källa, minne och kunskap

Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell

Fotografer

Omslag: Cecilia Bergström, Isabelle Nichols Jutterdal och Liam Sallmander

Sidan 10: Barbro Posner

Sidan 54: Jenny Ingemarsson

Sidan 62: Jonna Wolff

Sidan 66 och 78: Liam Sallmander

Överlevande och efterlevande efter Förintelsen

Vittnesmål som källa, minne och kunskap

Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell

Titel: Överlevande och efterlevande efter Förintelsen. Vittnesmål som källa, minne och kunskap

Rapportförfattare: Malin Thor Tureby och Kristin Wagrell

Redaktör: Madelene Persson

Grafisk design: Colleen DDAB

Tryck: Elanders

Utgiven: oktober 2026

Forum för levande historia

Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm

Tel: 08-723 87 50

info@levandehistoria.se

levandehistoria.se

ISBN 978-91-86261-92-4

© Forum för levande historia

Innehåll

Förord	6
Sammanfattning	8
Inledning	11
Begreppen: Överlevande – Efterlevande – Vittnesmål	16
Gemenskap och sammanhang: De överlevande bildar föreningar	25
Förintelsen och de överlevande i offentligheten	33
Ansvar och motstånd: De överlevande organiserar sig på nytt	43
Att ärva en berättelse och uppdraget att berätta	58
Överlevande och efterlevande efter Förintelsen – en sammanfattande diskussion	75
Författarpresentation	82
Slutnoter	83
Käll- och litteraturförteckning	99

Förord

År 2000 antog Sverige, tillsammans med 45 andra stater, Stockholmsdeklarationen. Den innebär att de undertecknande staterna åtog sig att stödja minneshållande, undervisning och studier om Förintelsen. Under samma period pågick en utredning om att bilda Forum för levande historia, en myndighet som skulle få i uppdrag att arbeta för demokrati och respekt för mänskliga rättigheter och allas lika värde med utgångspunkt i Förintelsen. Forum för levande historia bildades sedan 2003.

Uppdraget att bevara minnet av Förintelsen bars länge av de överlevande själva. De lade grunden till det kollektiva minnet av Förintelsen genom sina vittnesmål, sitt engagemang och sin vilja att berätta. Denna oundgängliga gärning har bidragit till viktig kunskap om historien och möjligheter att dra lärdom av den.

Genom att ge ut den här rapporten, framforskad och författad av Malin Thor Tureby och Kristin Wagrell, vill Forum för levande historia bidra till att fördjupa kunskapen om vittnesmålen och berättelserna om Förintelsen. Rapporten beskriver berättargruppernas viktiga insatser för att hålla minnet av Förintelsen

levande. Berättargrupperna besöker återkommande skolor och möter elever och lärare runt om i Sverige. Många som har vuxit upp i Sverige har starka minnen av just den överlevande från Förintelsen som besökte just deras skola. Rapporten lyfter fram den helt centrala betydelsen av de överlevandes och de efterlevandes insatser. Ansvar för att sprida kunskap om Förintelsen vilar dock på många aktörer i stat och samhälle: på oss som arbetar inom det offentliga, politiska företrädare, forskare, skolor och det civila samhället. Vi får aldrig glömma. Ansvar är vårt gemensamma.

För Forum för levande historia är det centralt att ha ett gott och nära samarbete med överlevande och efterlevande. Tack vare sin rika beskrivning av överlevandes och efterlevandes berättande kan rapporten bidra med viktig kunskap till oss. Vi hoppas att även andra aktörer kan ha glädje av rapporten, till exempel forskare, beslutsfattare och civilsamhället. Precis som vi kan de få kunskap och inspiration så att vi tillsammans kan förbättra och förstärka vårt samarbete med målet att Förintelsen aldrig ska falla i glömska.

Avslutningsvis hoppas vi att rapporten bidrar

till att visa hur viktigt det är att fortsätta att samla in och lyfta fram berättelser och vittnesmål om Förintelsen. Nu när endast ett fåtal överlevande finns kvar bland oss blir det än viktigare att deras berättelser tas till vara och får en plats i utbildning och samhälle.

För Forum för levande historias räkning vill jag rikta ett varmt tack till rapportförfattarna Malin Thor Tureby och Kristin Wagrell, samt de fem berättargrupperna: Berättargruppen Förintelsens Efterlevande, EDUT, Föreningen Förintelsens Röster, Föreningen Förintelsens Överlevande och Zikaron. Ett varmt tack också till alla skolor, lärare och elever som varmt tagit emot oss vid våra besök tillsammans med berättargrupperna.

A handwritten signature in black ink, consisting of a stylized 'P' followed by a series of loops and a final horizontal stroke.

Petra Mårseius
Överintendent vid Forum för levande historia

Sammanfattning

Syftet med den här rapporten är att bidra med ett historiskt ramverk för att skapa ny kunskap om hur möten med överlevande och efterlevande från Förintelsen har blivit en etablerad form av kunskapsförmedling i den svenska skolan. Rapporten belyser de överlevandes och efterlevandes roll i att bevara och förmedla minnen och kunskapen om Förintelsen, samt hur de själva motiverar betydelsen av att besöka skolor och vittna. Rapporten synliggör även hur deras roll som pedagogiska och samhällseliga resurser har vuxit fram och förändrats över tid.

Efter andra världskriget kom omkring 12 000 judiska överlevande till Sverige. Många valde att flytta vidare, men andra stannade. I exempelvis Malmö och Västerås bildade de överlevande föreningar som fungerade som samlingsplatser för social gemenskap och bevarande av judiska traditioner och judisk kultur. Föreningarna kunde inte ersätta medlemmarnas mördade familjer och utplånade släkter, men blev platser där de tillsammans kunde sörja och minnas, men även försöka bygga ett nytt liv. Under den tidiga efterkrigstiden låg föreningarnas fokus främst på att skapa trygghet och ett judiskt sammanhang

i det svenska samhället. Men med tiden kom föreningarna att förändras. Verksamheten blev mer utåtriktad och inriktades på samhällsengagemang och offentligt minnesarbete.

Från och med 1970-talet stärktes de överlevandes position i den svenska offentligheten, inte minst i samband med att tv-serien *Förintelsen* sändes och debatterades i Sverige. Därtill bidrog rättegångar mot personer som förnekade Förintelsen till att vikten av att sanningsenligt förmedla vad som hade hänt under Förintelsen allt tydligare betonades, särskilt gentemot den yngre generationen. Samtidigt präglades denna period av ett instrumentellt synsätt på vittnesmål, där överlevande främst tillskrevs en funktion som pedagogiskt och moraliskt motgift mot antisemitism, nynazism och förnekelse. Omsorgen om de överlevande som individer hamnade ofta i bakgrunden till förmån för det samhällseliga uppdrag de tillskrevs. Samtidigt var det inte enbart ett yttre krav eller en roll som pålades de överlevande; många överlevande kom också själva att aktivt axla ansvaret att vittna och förmedla sina erfarenheter i en tid då de upplevde att Förintelsens historia

ifrågasattes och riskerade att glömmas bort. Under 1990-talet organiserade sig överlevande på nytt i Sverige, och två föreningar grundades: Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen och Föreningen Förintelsens Överlevande. Båda hade ett tydligt kunskapsförmedlande uppdrag, och deras skolbesök blev ett etablerat sätt att förmedla vittnesmål om Förintelsen i den svenska skolan.

I dag har de överlevandes barn och barnbarn tagit över ansvaret för att föra vittnesmålen och uppdraget att berätta vidare. De bär ett dubbelt ansvar: dels att bevara sina familjers historia så att erfarenheterna från Förintelsen inte glöms bort, dels att förmedla kunskap om Förintelsen i ett bredare samhälleligt och demokratiskt syfte. På så sätt blir vittnesmålen och skolbesöken både personliga och viktiga verktyg i skolans arbete med demokrati, mänskliga rättigheter och alla människors lika värde. De efterlevandes engagemang innebär ett krävande emotionellt arbete som förutsätter förståelse för vittnesmålen relationella och dialogiska karaktär.

Rapporten avslutas med en rekommendation om att inrätta en långsiktig, nationell struktur

för att stödja de efterlevandes pedagogiska arbete, där omsorg om berättarna ges en central plats. Ett sådant stöd är avgörande både för skolans demokratiuppdrag och för ett hållbart minnesarbete.

Inledning

I citatet till höger svarar Hédi Fried (1924–2022) på frågan: ”Vad fick dig att börja föreläsa?”² Hédi Fried var psykolog, författare och överlevande från Förintelsen. Under 1990-talet blev hon ett känt ansikte och en tydlig röst i kampen för demokratiska värderingar och mot rasism och främlingsfientlighet. Hédi Fried grundade även på 1980-talet Café 84, ett socialt center för förintelseöverlevande, men det är främst som debattör, författare och föreläsare om Förintelsen som hon är ihågkommen. I över trettio år reste Hédi Fried runt i skolor för att tala om Förintelsen. I citatet till höger ger hon uttryck för flera teman som ofta återkommer i vittnesmål från överlevande. Hon betonar dels sin roll som överlevande med ett ansvar att vittna om det som skedde under Förintelsen, dels vikten av att motverka glömskans konsekvenser. Hédi Fried framhåller två centrala risker med att glömma: för det första att historien riskerar att upprepa sig om vi inte minns och för det andra att offrens existens förnekas om deras minne inte bevaras – som om de aldrig hade funnits.

Jag insåg till slut att jag hade överlevt för att någon ska kunna berätta om det som hände under Förintelsen. Om ingen berättar om Förintelsen kommer den att glömmas, och det som glöms kan med lätthet upprepas. Om det glöms finns det inget tecken på att 6 miljoner judar, otaliga kommunister, homosexuella, handikappade, romer och andra, betraktade som mindre värda, har funnits. Första gången jag insåg det var när en lärare ringde och bad mig att berätta.¹

Hédi Fried

Hédi Fried var dock inte ensam om att inse vikten av att föra minnet och kunskapen om Förintelsen vidare. Redan när Förintelsen pågick dokumenterade de förföljda. Flera av dem mördades senare under Förintelsen men de som överlevde fortsatte att samla, dokumentera, arkivera och förmedla. Under de första åren efter Förintelsen var behovet att dokumentera viktigt för många överlevande. De dokumenterade sina erfarenheter utifrån skilda syften: för att bevara minnet av de mördade och de samhällen som utplånades av nazisterna, för att samla och förmedla kunskap om det som ägt rum och för att de hoppades att vittnesmålen skulle kunna tjäna som bevismaterial i rättsliga processer mot förövarna eller utgöra källor för framtida vetenskaplig forskning.

Redan under efterkrigstiden etablerades därmed olika genrer och former av berättelser och vittnesmål – dels skildringar av förlorade liv och samhällen, dels redogörelser för överlevandes egna erfarenheter av Förintelsen. Arbetet med dokumentationen gick till på olika sätt, bland annat genom kollektivt organiserade projekt som samlade in intervjuer, enkätsvar och dokument, genom utgivning av så kallade *yizker-bikher* (minnesböcker) och genom skapandet av arkiv och forskningsinstitutioner. Parallellt med detta sökte många överlevande andra uttrycksmedel för att förmedla sina minnen och erfarenheter, såsom konstnärliga gestaltningar, poesi, biografiskt skrivande och skönlitterära verk. Om detta har vi skrivit i rapporten *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser: Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*.³ En slutsats som vi drar i den rapporten är att trots att de överlevande har gjort en stor insats för att dokumentera Förintelsen i Sverige och världen så har deras berättelser och vittnesmål inte använts i särskilt stor utsträckning inom forskningen om Förintelsen.

Ett område där de överlevandes vittnesmål och berättelser däremot har använts är i skolans undervisning.

Historien om överlevandes besök och vittnesmålen i skolan behöver skrivas

Forskningsfältet om att undervisa och lära om Förintelsen (på engelska *Teaching and Learning about the Holocaust* TLH) är stort. Det finns flera studier som undersöker lärares och elevers upplevelser eller perspektiv på undervisningen om Förintelsen.⁴ Dessa är mycket viktiga studier. I denna rapport utgår vi dock från de överlevande och efterlevandes perspektiv. Vår ambition är att synliggöra hur de överlevande och deras efterlevande har bidragit till att driva minnet och kunskapen om Förintelsen framåt, men framför allt vill vi berätta om och skapa förståelse för deras motiv. Vi vill synliggöra vad det är som har drivit dem att ta sig an uppgiften att vittna och berätta om Förintelsen i svenska skolor.

Syftet med denna rapport är att bidra med ett historiskt ramverk som synliggör hur och varför besök där överlevande från Förintelsen delar sina vittnesmål har utvecklats till en etablerad form av kunskapsförmedling inom skola och utbildning. Vi vill också belysa överlevandes och efterlevandes roll i att bevara och förmedla minnet och kunskapen om Förintelsen, samt hur överlevande och efterlevande själva motiverar betydelsen av att besöka skolor och vittna och berätta om Förintelsen.

I rapporten arbetar vi med följande frågeställningar:

- Hur och varför började överlevande som individer eller som medlemmar av olika föreningar samarbeta med skolor för att förmedla kunskapen om Förintelsen?

- Vad har varit syftet med de överlevandes och de efterlevandes besök? Vad har tanken varit att eleverna ska lära sig från mötet med en överlevande, från de överlevandes och efterlevandes perspektiv?
- Hur ser de efterlevande på uppdraget att ta över sina släktingars berättelser och det utbildningsuppdrag som deras släktingar var med och initierade och utvecklade?

Det historiska ramverk som vi skriver om i den här rapporten bygger på tidigare och pågående forskning i projektet *Minne och aktivism. De överlevandes roll i kunskapsproduktionen om Förintelsen* som finansieras av Vetenskapsrådet.⁵ Inom forskningsprojektet, som är pågående, arbetar vi för att skapa ny kunskap om det minnesarbete som Förintelsens överlevande och deras efterlevande utfört ända sedan krigsslutet i Sverige. Detta har vi delvis gjort (och fortsätter att göra) genom samtal med efterlevande, många av dem aktiva inom berättargrupper eller föreningar som EDUT, Zikaron, Berättargruppen Förintelsens Efterlevande, Föreningen Förintelsens Överlevande och Förintelsens Röster. Under projektets gång har vi därtill fått tillgång till material och samlingar i hem hos privatpersoner och upptäckt samlingar vid svenska arkivinstitutioner som tidigare aldrig har studerats av forskare (oss veterligen).

Det är angeläget att framhålla att berättandet och överförandet av lärdomar mellan generationer är en grundläggande aspekt av den judiska traditionen. Huvudtiteln på boken *...om detta må ni berätta...* anspelar på just denna tradition, då den är hämtad från Tanach: Joel 1:3,⁶ där det heter: "Det här skall ni berätta för era barn, era barn skall säga det till sina barn, och deras barn till ett kommande släkte." Därtill föreskriver den judiska traditionen ett aktivt minnesarbete för att hedra de döda. Fyra gånger om året reciteras

bönen Yizkor: på Yom Kippur, på den sista dagen av Pesach, under Shavuot och på Shemini Atzeret. Denna bön tjänar till att hedra minnet av avlidna anhöriga och att erkänna den påverkan deras liv haft på de efterlevande.

Som vi konstaterar i vår tidigare rapport *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser: Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*, så har de överlevandes vittnesmål och berättelser inte använts i någon större uträkning inom svensk forskning. När forskningen om Förintelsen växte fram i Sverige kom de överlevande, deras liv och deras gärningar inte att utgöra någon central del.⁷ På senare år har det akademiska intresset för de överlevande ökat något, men det saknas fortfarande studier som följer de överlevande som historiska subjekt över tid.⁸ Just därför har vi, med forskningsprojektet *Minne och aktivism*, trätt in på delvis outforskad mark. Detta har medfört betydande utmaningar, bland annat i form av ett omfattande efterforsknings- och dokumentationsarbete samt en tidskrävande kartläggning av såväl historiska som nuvarande organisationer och föreningar samt deras arkiv. Detta är ett fortgående arbete.

Vi vill understryka att det material som vi använder för att beskriva föreningarna i den här rapporten kommer från föreningarna själva. I det materialet finns även dokumentation från och om andra samhälleliga aktörer vars ageranden måste förstås utifrån de ledande föreningsmedlemmarnas perspektiv. Vi har dock lyssnat efter andra, marginella röster i de här samlingarna: röster tillhörande medlemmar utan någon formell makt och individer som, av olika anledningar, inte känt sig hörda av föreningens styrelse eller majoritet. Föreningarna som vi beskriver i denna rapport är, liksom den judiska minoriteten i Sverige, inte homogena. För oss, som har arbetat med forskning som berör Förintelsens överlevande under många år, handlar det om att

uppmärksamma föreningarnas arbete och samhälleliga gärning samtidigt som vi vill visa på heterogeniteten inom gruppen med överlevande och efterlevande.

Följeforskning vid Forum för levande historias och berättargruppernas skolbesök 2025

Forum för levande historia har regeringens uppdrag att högtidlighålla Förintelsens minnesdag varje år. Myndigheten fick även under 2025 i uppdrag av regeringen att föra vidare budskapet om Förintelsen från boken *...om detta må ni berätta... – en bok om Förintelsen i Europa 1933–1945*. En bärande utgångspunkt för båda dessa uppdrag är att vittnesmålen och Förintelsens historia måste berättas och föras vidare från tidigare generationer till nästa. Forum för levande historia genomförde inom ramen för detta uppdrag under 2025 en samlad insats i ett antal städer där representanter för flera så kallade berättargrupper besökte flera skolor i en stad under några dagar. Inom den insatsen fick vi i uppdrag att som följeforskare följa med på dessa skolbesök i Umeå, Norrköping, Växjö och Uppsala. Vi har också fått tillfälle att presentera och diskutera vår forskning för föreningarna under ett online-seminarium som anordnades av Forum för levande historia och har därigenom kunnat diskutera vår pågående forskning med de efterlevande.⁹ Därtill har vi själva anordnat en seminarieserie, blivit inbjudna och presenterat och diskuterat vår forskning på Limmud och på en workshop som anordnades av EDUT för dess medlemmar.¹⁰ Vi har även haft enskilda samtal med flera efterlevande, ibland i form av inbokade intervjuer inom ramen för vårt fortgående forskningsprojekt, *Minne och aktivism*, och ibland som spontana samtal i samband med skolbesöken, Limmud och den ovan nämnda

workshopen. Eftersom vi har rest och delat måltider tillsammans har vi också, i en mer avslappnad miljö, fått möjligheten att reflektera kring och försöka att förstå problem, tankar och känslor tillsammans med de efterlevande. Återkommande teman under dessa samtal har varit vikten av att höra den överlevande genom de efterlevandes berättelser och behovet av ett infrastrukturellt stöd för föreningarnas arbete. Under de möten, resor och skolbesök vi deltog i under 2025 blev det tydligt hur mycket medlemmarna i föreningarna som vi följer uppskattade möjligheten att träffas, stötta varandra och utbyta erfarenheter. Det normala för de flesta medlemmar är att de beger sig ut och föreläser, antingen på egen hand eller med en annan person från föreningen (vars roll är att följa med ifall föreläsaren känner sig otrygg eller behöver annat stöd). Det är därför ovanligt att de får tillfälle att resa och umgås med flera andra efterlevande i samband med deras berättande eller föreläsningar. Under ett samtal med en av föreläsarna från Förintelsens röster berättade hen att det kändes väldigt skönt att ha någon att prata med, särskilt efter att hen hade föreläst. Annars var hen van vid att bara åka hem och återgå till sitt vanliga liv som om ingenting hade hänt, något som ibland gjorde det svårt att bearbeta de känslor som kunde uppstå före, under och efter föreläsningen. Vad den här medlemmen uttryckte var helt enkelt en önskan om att ha någon att prata och reflektera med efter ett föreläsningstillfälle – någon att lufta både känslor och tankar med.¹¹ Erfarenheten pekar mot att berättandet inte kan förstås enbart som en pedagogisk handling, utan också som en praktik som kräver emotionellt och socialt stöd. Omsorgen om de efterlevande – före, under och efter skolbesöken – framträder därmed som en central förutsättning för ett långsiktigt och hållbart vittnesarbete. Samtidigt aktualiserar detta frågor om hur skolans aktörer

förstår och bemöter dessa berättelser.

Under skolbesöken identifierade vi nämligen även ett behov hos både lärare och elever av att förstå varför det kommer en överlevande eller efterlevande till deras skola och berättar om sina egna eller sina släktingar erfarenheter under Förintelsen. Ett övergripande mål med denna rapport är därför att ge lärare och elever en djupare förståelse för den verksamhet som överlevande och efterlevande har bedrivit och idag bedriver i svenska skolor, som individer eller som medlemmar av olika föreningar, och därigenom bidra till att skolbesök och möten mellan efterlevande och elever kan genomföras på ett sätt som är väl förankrat, meningsfullt och präglad av omsorg för alla inblandade.

Namn i rapporten

I rapporten förekommer flera överlevande och efterlevande. Ibland används deras namn men ibland i stället beskrivningar, exempelvis ”en medlem av Föreningen Förintelsens Röster”. Så gör vi dels för att uppfylla deras egna önskemål om anonymitet, dels för att Forum för levande historia har ett ansvar att hantera personuppgifter i enlighet med dataskyddsförordningen (GDPR) och andra lagar.

Att anonymisera har emellertid inte varit ett självklart val. Vår forskning syftar till att synliggöra de överlevandes och efterlevandes roll i kunskapsförmedlingen om Förintelsen och deras betydelse för det historiska minnesarbetet i Sverige. Att inte namnge de personer som har bidragit – och fortsatt bidrar – till detta arbete riskerar att osynliggöra dem och deras släktingar som aktiva aktörer i historieskrivningen.¹² Samtidigt är det av yttersta vikt att respektera både gällande lagstiftning och, inte minst, de önskemål som uttryckts av de personer som generöst har delat med sig av sina minnen,

berättelser och erfarenheter. Denna balans mellan synliggörande och omsorg har därför varit vägledande när vi tagit ställning till att namnge personer eller inte i rapporten.

Centrala begrepp i denna rapport är överlevande, efterlevande och vittnesmål. I nästa kapitel diskuterar vi hur begreppen har formulerats och omformulerats i flera olika kontexter och över tid.

Begreppen: Överlevande – Efterlevande – Vittnesmål

Trots en ständigt växande internationell forskning om Förintelsen saknas fortfarande systematiska begreppshistoriska studier av centrala begrepp som "offer", "vittne" och "överlevande". Det konstaterade vi i vår tidigare rapport, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser. Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*, och hänvisade då till de tyska historikerna Alina Bothe och Markus Nesselrodt. Vi konstaterade då, och konstaterar alltjämt, att denna brist även gäller i ett svenskt sammanhang. Mot denna bakgrund presenterar vi i denna rapport en uppdaterad översiktlig genomgång av begreppen "överlevande", "efterlevande" och "vittnesmål". Utgångspunkten är vår tidigare diskussion om hur Bothe och Nesselrodt diskuterar begreppet "överlevande" i artikeln "Survivor: Towards a Conceptual History".¹³ Vi presenterar centrala delar av deras begreppshistoriska analys, samtidigt som vi problematiserar och nyanserar den utifrån den svenska kontexten. Därefter följer en diskussion om begreppen "efterlevande" och "vittnesmål".

Överlevande

Bothe och Nesselrodt argumenterar för att termen *överlevande* (survivor) är intimt förknippad med framväxten av en transnationell och i hög grad amerikaniserad minneskultur som under de senaste decennierna har utvecklats och

förändrats i olika riktningar. Under perioden 1945–1961 förekom en rad olika beteckningar för den grupp som så småningom kom att samlas under den kollektiva termen överlevande. Bothe och Nesselrodt påpekar att en av de vanligaste termerna som användes både bland judar och icke-judar under 1945 var *befriad jude* (*liberated jew*). I Sverige användes under samma tid närliggande uttryck som *1945 års räddade* och *1945 års befriade*. Det är emellertid viktigt att understryka att dessa benämningar inte utslutande syftade på de judar som hade befriats från nazistiska koncentrationsläger och anlänt till Sverige. De omfattade samtliga personer som hade befriats från lägren. De språkliga uttrycken speglar därmed den tidiga efterkrigstidens kategorisering, där distinktionen mellan olika grupper som befriats från nazisternas koncentrationsläger eller överlevt den nazistiska förföljelsen ännu inte var etablerad. Hebreiska och jiddisch var de dominerande språken bland judar under den tidiga efterkrigstiden. På jiddisch användes ordet *khurbn* (katastrof) för att benämna det som vi nu kallar Förintelsen. Genom benämningen *khurbn* knöts det som vi idag kallar Förintelsen till en längre judisk erfarenhetshistoria präglad av återkommande katastrofer och förföljelser.¹⁴

Ett av de tidigaste uttrycken som användes i det efterkrigstida Europa för att beskriva det kollektiv som hade överlevt denna senaste

katastrof var *she'erit hapletah* (hebreiska) eller *sheyres hapleyte* (jiddisch). De uttrycken kan översättas som ”den kvarvarande spillran” och var ett tidigt exempel på en kollektiv självbenämning som omfattade varje judisk person i Europa som hade överlevt den nazistiska förföljelsen, oavsett på vilket sätt hen hade överlevt. De överlevande själva använde detta uttryck för att beskriva sin kollektiva situation. Den israeliska historikern Ze'ev Mankowitz framhåller att alla kvarvarande judar i Europa förenades i en gemensam förståelse av att de, tillsammans, utgjorde *she'erit hapletah*, det vill säga överlevande av Förintelsen.¹⁵

Bothe och Nesselrodt betonar vidare att en viktig skillnad mellan *she'erit hapletah* och *sheyres hapleyte* respektive *displaced person* är att de förstnämnda var självbenämningar som de överlevande själva använde, medan det senare var en administrativ kategori introducerad av Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces (SHAEF). Uttrycket *displaced persons* användes för att hänvisa till de tiotusentals judar som befriats från nazistiska läger, men också till miljontals icke-judar som efter kriget var hemlösa och inhystes i de så kallade *displaced persons camps* i Tyskland, Österrike och Italien.¹⁶

Även i Sverige användes under efterkrigstiden uttrycket *displaced persons* i pressen, i flyktingpolitiska debatter och i olika myndighetsdokument, ofta tillsammans med termen

*repatriandi*¹⁷. Tanken var aldrig, från ett svenskt myndighetsperspektiv, att repatrianderna skulle stanna i Sverige, utan vistelsen i Sverige förutsattes bli tillfällig, från 1–6 månader, och resan till respektive hemland skulle ordnas så snart det fanns förutsättningar.¹⁸ I den svenska användningen inkluderade kategorierna *displaced persons* och *repatriandi* både judiska och icke-judiska överlevande. I detta skede var det alltså långt ifrån självklart vilka erfarenheter som ansågs definiera gruppen eller vilka händelser som begreppet skulle omfatta. Det som senare skulle komma att förstås som en sammanhållen kategori var under 1940- och 1950-talen fortfarande språkligt och institutionellt splittrat, vilket skulle få betydelse för hur begreppet ”överlevande” gradvis formades under de följande decennierna. Det bör dock återigen framhållas att det fortfarande saknas systematiska studier av hur dessa begrepp och uttryck växte fram, användes och eventuellt övergavs i olika svenska sammanhang över tid.

Perioden 1961–1970 utgör enligt Bothe och Nesselrodt en avgörande fas i begreppets utveckling, då ordet *överlevande* (*survivor*) successivt började få en mer avgränsad och normativ betydelse. En central utlösande faktor var Eichmannrättegången i Jerusalem 1961, som för första gången på en global scen synliggjorde en mängd individuella vittnesmål från personer som överlevt nazismens förföljelser. Rättegången

fick omfattande medial uppmärksamhet, vilket bidrog till att förändra både den internationella offentlighetens och akademins sätt att förstå vilka erfarenheter som kvalificerade någon som överlevande.

Den franska historikern Annette Wieviorka argumenterar för att vi efter Eichmannrättegången trädde in i en epok, vittnets tidsålder. I vittnets tidsålder var de överlevandes personliga vittnesmål inte längre enbart individuella berättelser, utan de kom att inta en normgivande position i både historisk kunskapsproduktion och offentlig minneskultur. Enligt Wieviorka fick de överlevande i och med Eichmannrättegången för första gången en social identitet som just överlevande, eftersom samhället nu offentligt erkände dem och positionerade dem i denna roll. I centrum för denna nya position som överlevande fanns även en ny funktion: att fungera som bärare av historien. Vittnets framträdande kom därmed att förändra själva förutsättningarna för att skriva folkmordets historia. Från och med Eichmannrättegången fick minnet en kroppslig förankring i vittnet, vars berättelse vittnade inte bara om det som hade hänt, utan om det förflutnas fortlevnad i samtiden. Samtidigt kom Förintelsen att förstås som en serie individuella erfarenheter som allmänheten förväntades kunna identifiera sig med.

Vittnesmålet blev, enligt Wieviorka, den viktigaste genren genom vilket Förintelsen skulle förstås, representeras och förmedlas. Den överlevandes vittnesmål fick därmed en moralisk auktoritet som ingen annan aktör eller form av berättelse kunde ersätta.¹⁹ Därmed blev de överlevande inte enbart historiska aktörer utan även centrala symboler i den växande internationella minneskulturen. Deras röster och vittnesmål efterfrågades i pedagogiska sammanhang, i medier och minnesceremonier och vid institutionella minnesmarkeringar. Vittnesmålet blev

därmed både ett personligt och politiskt instrument, samtidigt som det formade synen på vad det innebär att vara överlevande och vilka erfarenheter denna kategori kunde anses representera. Wieviorkas analys belyser alltså inte enbart ett kulturellt skifte, utan även hur det växte fram en förståelse av Förintelsen som i hög grad var beroende av just överlevandes berättelser och av den institutionella infrastrukturen som hade utvecklats för att bevara och förmedla dessa.

Den brittiska kommunikationsforskaren Shani Orgad hänvisar till den franska sociologen Jean-Michel Chaumont och den israeliska historikern Idit Zertal och hävdar att uttrycket *överlevande* (*survivor*) under de första efterkrigsdecennierna framför allt avsåg de judiska hjältar som hade deltagit i motståndskampen: partisaner och de som kämpade i Warszawas och andra gettons uppror. De judar som inte hade deltagit i väpnat motstånd betraktades däremot inte som överlevande utan framställdes ofta som passiva offer som låtit sig föras till sin död. Orgad menar emellertid att denna syn förändrades under 1960-talet, då offerskapet i sig började tillskrivas en viss moralisk prestige. De som tidigare benämnts som offer omdefinierades successivt till överlevande.²⁰ Denna kronologi är dock starkt förenklad. Det finns visserligen belägg för att uppfattningarna om Förintelsens överlevande förändrades i samband med Eichmannrättegången och de andra rättegångar som genomfördes i Västtyskland under 1960- och 1970-talen. Men det är långt ifrån oomstritt att positionen som "victim-survivor" (offer-överlevande) som etablerades då skulle vara entydigt positiv och prestigefylld. Så skriver till exempel Zenia Larsson i boken *Morfars kopparslantar*:

Krigsslutet förde med sig en ny benämning på de människovrak man hittade i de tyska koncentrationslägren: vi var inte levande längre, inga normala människor – utan ”överlevande”.²¹

Larsson ifrågasätter begreppet ”överlevande”, eftersom det definierar människor utifrån katasstrofen snarare än utifrån vilka de var före eller kunde bli efteråt. Larsson framhåller också att kategorin i sig särskiljer dem från alla andra och markerar dem som avvikande eller speciella, vilket i sin tur riskerar att skapa ett utanförskap. Den amerikanska historikern Carolyn J. Dean har visat att en rad debatter i USA och Frankrike under 1900-talets senare hälft präglades av föreställningen att judiska anspråk på lidande inte förnekades, men ofta betraktades som ”överdrivna” eller ”orimliga”. Att placeras på en piedestal innebar alltså också att de som överlevt Förintelsen kunde möta misstänkliggöranden och anklagelser om att deras lidande var överdrivet, förvanskat eller utnyttjat. Det förstärker den ambivalens som kategorin ”överlevande” bär med sig.²²

Dean framhåller samtidigt att skiftet i synen på offer och överlevande inträffade betydligt tidigare än vad Orgad och Wieviorka hävdar. Hon pekar på att juridiska processer redan från 1919 och framåt, i kölvattnet av pogromer, massvåld och folkmord, omformade förståelsen av överlevnad som en potentiellt återupprättande kraft. I dessa processer placerades offrets lidande i centrum, inte humanitära aktörers reaktioner, och återupprättandet av offrens värdighet kom att uppfattas som en grundläggande moralisk och internationell angelägenhet.²³

Sammantaget visar den forskning som diskuterats att föreställningarna, begreppen och berättelserna om och från dem som överlevt Förintelsen har en lång, mångfacetterad och

komplex idéhistoria. Den måste fortsätta utforskas i olika rumsliga och tidsliga kontexter. Avgörande är att skilja mellan de språkliga uttryck som de överlevande själva använde och de kategoriseringar som utvecklats i akademiska, juridiska, politiska och byråkratiska sammanhang för att beskriva eller definiera dem. Det är också viktigt att komma ihåg att även om *överlevande* har kommit att bli det uttryck som de överlevande själva oftast använder, har det också funnits invändningar mot och reflektioner kring att reduceras till en kategori – likt den som Zenia Larsson uttrycker i citatet ovan. För många överlevande har det varit, och är fortfarande, viktigt att bli sedda som människor som visserligen genomlevt och överlevt något onormalt och fruktansvärt, men som också är vanliga människor. Denna önskan belyser spänningen mellan att å ena sidan erkännas för den erfarenheten och å andra sidan inte fastna i en identitet eller position som uteslutande definieras av den.

Bothe och Nesselrodt framhåller även att vi under senare decennier har sett en begreppslig förskjutning i hur ”överlevande” definieras. Som överlevande räknas inte längre enbart personer som genomlidit och överlevt koncentrations- och förintelselägren, utan även de judar som överlevt genom att gå under jorden, leva gömda, fly österut, anta falska identiteter eller på andra sätt undkommit deportation och död.

På sätt och vis reflekterar detta språkbruk den tidiga efterkrigstidens diskussion om *She'erith Hapletah*.²⁴ Bothe och Nesselrodt menar även att ”överlevande” sedan 1980-talet har etablerats som en central kategori inom både den internationella minneskulturen och den akademiska forskningen. Det skedde, enligt Bothe och Nesselrodt, under en fas då minnet av Förintelsen institutionaliserades i allt högre grad, samtidigt som nya grupper, framför allt de överlevandes barn, trädde fram som

aktiva röster i det offentliga samtalet. Bothe och Nesselrodt menar att därmed utvecklades ett sätt att se överlevandestatusen som en del av familjens arv, något som kunde föras vidare mellan generationer.²⁵

De efterlevande eller den andra och tredje generationen

Forskningen om barn och barnbarn till överlevande från Förintelsen har under flera decennier dominerats av psykologiska och psykiatriska perspektiv. Centrala teman har varit trauma, posttraumatiska symtom och frågor om överföring av traumatiska erfarenheter mellan generationer. Denna inriktning har präglat fältet så djupt att även historiska, sociologiska, pedagogiska och kulturvetenskapliga studier länge förhöll sig till, eller tog sin utgångspunkt i, samma traumateoretiska paradig.²⁶ Följaktligen kom förståelsen av överlevande och deras efterlevande ofta att formuleras inom ramarna för ett medicinskt eller psykologiskt språkbruk.

Det var först under 1980-talet som barnen till överlevande i bredare mening började identifiera sig som en specifik grupp med gemensamma erfarenheter. I USA spelade Helen Epsteins bok *Children of the Holocaust: Conversations with sons and daughters of survivors* (1979), en central roll i etableringen av begreppet ”andra generationen” som analytisk och självbenämmande kategori.²⁷ Boken översattes även till svenska, drygt ett decennium efter den amerikanska upplagan, och bidrog till en liknande utveckling i Sverige.²⁸ Hédi Fried skapade till exempel en grupp för barn till överlevande som möttes i Stockholm.²⁹ Detta och andra initiativ för att samla barn till efterlevande förekom alltså redan under 1980- och 1990-talen i Sverige, men ofta i mindre skala och utan samma genomslag i offentligheten som i USA eller Israel. Under

2000-talet har vi, internationellt och i Sverige, även kunnat iaktta en liknande utveckling där en identitet som ”den tredje generationen” har etablerats och tagit sig konstnärliga, vetenskapliga och sociala uttryck. Under de senaste 10–15 åren har barn och barnbarn till överlevande allt tydligare trätt fram som en social och kulturell grupp även i det svenska samhället och offentligheten. Detta har resulterat i en markant ökning av kulturella och konstnärliga uttryck, som exempelvis poddar, utställningar och teaterföreställningar, skapade av personer som tillhör andra och tredje generationen.³⁰ Därtill har en växande mängd litterära verk, både självbiografiska, skönlitterära och dokumentära, publicerats av barn och barnbarn till överlevande.³¹ Mångfalden av olika kulturella uttryck synliggör även att minnet av Förintelsen inte enbart är ett historiskt arv utan också en levd, pågående och föränderlig erfarenhet. Barn och barnbarn har även tagit över sina föräldrars vittnesmål och föreningar eller bildat nya och egna föreningar. Det är medlemmarna i dessa föreningar och deras aktiviteter som denna rapport främst handlar om.³²

Samtidigt bör man vara försiktig med att homogenisera erfarenheten och identiteten hos dem som benämns som efterlevande. Det finns exempelvis betydande skillnader mellan att vara barn respektive barnbarn till överlevande. Den tredje generationen har till exempel vuxit upp i ett samhälle där Förintelsen utgör ett centralt kulturellt och historiskt referensfält, med ett stort utbud av litteratur, dokumentation, film, forskning och minnespraktiker. Därtill spelar det en stor roll var i världen som man är uppväxt, vad som hände föräldrarna och eller mor- och farföräldrarna. Om och hur de rehabiliterades, och hur och vad de har berättat spelar också roll för erfarenheten av att vara barn eller barnbarn till en överlevande. Inom internationell forskning finns en pågående diskussion om skillnader och

likheter mellan att tillhöra den andra eller tredje generationen, hur generation ska definieras och om huruvida kön, klass och geografi spelar roll.³³ Därtill finns det i skrivande stund en betydande internationell forskning om barnen till de överlevande, den så kallade andra generationen, medan forskningen om barnbarnen eller den tredje generationen fortfarande är knapp.³⁴ Det finns alltså en fara med att homogenisera identiteten och erfarenheten som efterlevande. De överlevande är en diversifierad grupp och så även deras efterlevande. Förintelsen var inte en enhetlig händelse, utan många olika händelser. Förintelsen bör därför förstås som en mångfald av skilda men sammanlänkade skeenden och erfarenheter – och detsamma gäller de överlevande och de efterlevande.

I denna rapport använder vi omväxlande uttrycken *efterlevande*, *barn och barnbarn*, *andra generationen* och *tredje generationen*. Vårt språkbruk styrs huvudsakligen av hur de personer och föreningar som vi har mött och arbetat tillsammans med själva benämner sina erfarenheter och sina positioner. Genom att utgå från aktörernas egna definitioner vill vi undvika att reproducera kategorier som upplevs som påklistrade och i stället synliggöra den komplexitet, variation och agens som utmärker såväl de som överlevde Förintelsen som deras barn och barnbarn samt deras kunskaps- och minnespraktiker.

Vittnesmål

På samma sätt som begreppet ”överlevande” har en historia och har förändrats över tid, har även överlevandes vittnesmål förstås och använts på olika sätt över tid och i olika kontexter. Det är dock viktigt att understryka att vittnesmål skrevs ned och samlades in redan under själva Förintelsen. Det finns alltså även vittnesmål av, eller med utgångspunkt i, personer som inte

överlevde, men vars berättelser ändå har bevarats av dokumentationsprojekt och i arkiv. Det mest välkända är kanske Oneg Shabbat-arkivet, som initierades av historikern Emanuel Ringelblum i Warszawagettot. Ringelblum inledde, tillsammans med vänner och kollegor, ett systematiskt insamlingsarbete av vittnesmål och rapporter. Gruppen, som möttes på lördags-eftermiddagarna, kallade sig Oneg Shabbat. De samlade ett omfattande material som förutom vittnesmål och intervjuer bestod av material från gettots sociala och kulturella liv, affischer, ransoneringskuponger, protokoll från det judiska rådet, tidningar och nazistiska kungörelser. Arkivet delades i tre delar, förseglades i mjölkkanor eller metallådor och grävdes ned. Två delar återfanns 1946 respektive 1950 och förvaras idag vid Institutet för judisk historia i Warszawa; den tredje delen är fortfarande förlorad.³⁵

De förföljda började alltså att dokumentera vad som skedde omkring dem redan när Förintelsen pågick. De flesta av dessa personer mördades senare av nazisterna, men några överlevde och fortsatte sitt dokumentationsarbete efter kriget. Flera av dem kom att ingå i den judiska historiska kommissionen i Polen (Centralna Żydowska Komisja Historyczna, CZKH). Liknande historiska kommissioner grundades i ytterligare fjorton länder. Gemensamt för dessa kommissioner är att de etablerades av judiska överlevande som såg det som sin uppgift att samla in så många vittnesmål som möjligt från överlevande, liksom att dokumentera och förmedla de mördades berättelser. Avsikten var att de insamlade vittnesmålen skulle tjäna som underlag både i samband med att förövarna ställdes inför rätta och för framtida historikers forskning.³⁶

Trots detta var det först i samband med Eichmannrättegången i början av 1960-talet som de överlevandes röster för första gången fick en

omfattande medial uppmärksamhet och internationell synlighet. Detta brukar förklaras med att den israeliske åklagaren Gideon Hausner utformade rättegången så att de överlevandes berättelser skulle stå i centrum, inte enbart juridiska bevis mot Eichmann. Över 100 vittnen kallades – betydligt fler än i tidigare rättegångar. Deras vittnesmål och personliga erfarenheter skulle ge en helhetsbild av Förintelsen, så att den inte bara skapades av administrativa dokument. Till skillnad från de tidiga krigsförbrytarprocesserna i till exempel Nürnberg (1945–1949), som framför allt fokuserade på skriftliga dokument, var Eichmannrättegången bevakad av hundratals journalister från hela världen. Tv-kameror fanns i rättsalen, och för första gången kunde en global publik se de överlevande och lyssna till deras vittnesmål.³⁷

Inom forskningen om Förintelsen har begreppet ”vittnesmål” och vittnesmålet som genre återkommande diskuterats. I artikeln *Engaging Survivors: Assessing ‘Testimony’ and ‘Trauma’ as Foundational Concepts* diskuterar sju ledande forskare en grundläggande och betydelsefull fråga inom forskningsfältet: när blir en utsaga ett ”vittnesmål”? Frågan rör huruvida allt som överlevande uttrycker i relation till Förintelsen bör betraktas som ett vittnesmål eller en del av ett vittnesmål, oavsett om det sker offentligt eller i privata sammanhang, spontant eller eftertänksamt, i form av minnesåtergivning eller reflektion. Detta kan också formuleras som en genreteoretisk problematik: ska ”vittnesmål” förstås som en särskild genre inom ramen för överlevandes bredare återberättande, och i så fall, vilka formella, narrativa eller situationella kriterier särskiljer denna genre från andra typer av berättelser?

Sara Horowitz understryker att vittnesmål har sitt ursprung i en snäv juridisk kontext, där deras funktion är att etablera en objektiv

And by now, we are – at least, so I hope – past the point of needing to justify finding value in the recollections and aesthetic production of survivors.

Sara Horowitz

sanning, vilket påminner om de krav historiker ställer på sina källor. Horowitz menar att detta också bidrar till att förklara varför relativt få historiker har använt vittnesmål som historiskt källmaterial, då de ofta betraktas som alltför subjektiva.³⁸ Litteraturvetare och psykologer, snarare än historiker, var bland de första att ta vittnesmålen på vetenskapligt allvar och undersöka hur de kunde bidra till kunskap och förståelse av Förintelsen. Därigenom har teorier och metoder från psykologin och litteraturvetenskapen påverkat hur vittnesmål läses och används. Begreppet ”vittnesmål” har också vidgats till att inte enbart omfatta muntliga berättelser, utan även skriftliga redogörelser, poesi och fiktion, vilket ibland benämns som litterära vittnesmål. Vidare så importerade ambitiösa intervjuprojekt, som *The Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies* och *The USC Shoah Foundation*, begreppet ”vittnesmål” till en ny kontext. Sara Horowitz skriver:

In invoking the term ‘testimony’, I have come to think that the wider discourse uses it as metaphor. Memoirs, oral accounts and other modes of telling, as well as poems, stories, and other forms of the imaginary, are ‘like’ juridical testimony in certain important ways, but they are not identical to juridical testimony. When we become accustomed to speech used as metaphor, we forget, in fact, that it is metaphor, and treat it as identity. In other words, we neglect to account for the different ways in which various reflections on the past work. We blur the generic differences, losing the very nuance, richness, and insight we sought in invoking metaphor. [...] But even when the different modes of reflection do not add to ‘the facts’ – perhaps, especially then – they speak importantly to such things as ethics, inner life, and the large human questions. Flattening

everything into one category diminishes these reflections and limits how we are called to approach them. In a sense, testimony’ makes claims that are at once too far reaching and not far reaching enough. And by now, we are – at least, so I hope – past the point of needing to justify finding value in the recollections and aesthetic production of survivors.³⁹

I citatet ovan diskuterar Sara Horowitz att uttrycket vittnesmål idag ofta används om alla typer av utsagor från överlevande från Förintelsen. Samtidigt kvarstår en föreställning om att det främst är ”fakta” om vad som faktiskt hände som vi ska kunna få från utsagorna. Hon efterlyser en mer nyanserad förståelse av vad vittnesmål är som kräver att vi erkänner vittnesmålens faktabaserade men även deras existentiella värden. Endast genom att hålla isär dessa dimensioner och samtidigt relatera dem till varandra, kan vi göra rättvisa åt vittnesmålens fulla betydelse som historiska, etiska och mänskliga uttrycksformer, menar Horowitz.

Henry Greenspan har, liksom Horowitz, påtalat att vittnesmålet bara är en genre av de överlevandes berättande. Det finns många olika sätt att berätta, men just vittnesmålet formas på ett specifikt sätt. Vittnesmål samlas därför in vid ett särskilt tillfälle, enligt en bestämd struktur, med formulerade frågor och ett tydligt syfte. De kan nedtecknas skriftligt eller dokumenteras genom samtal, men även då har intervjuaren en begränsad roll: att främst möjliggöra att vittnesmålet dokumenteras och arkiveras.

I detta menar Greenspan att vittnesmålet som genre framför allt handlar om att lära från de överlevande. Som kontrast lyfter han fram betydelsen av ”att lära tillsammans *med*”, vilket innebär långvariga och flera samtal över tid där förståelse formas gemensamt och där berättandet växer fram i relation snarare än produceras vid

ett enskilt tillfälle.⁴⁰ Henry Greenspan skriver:

It is this demand for sustained engagement that is the most talmudic. Adin Steinsaltz has written of the Talmud: "It is impossible to arrive at external knowledge of this work... The student must participate intellectually and emotionally in the talmudic debate, himself becoming, to a certain degree, a creator. Here it is survivors' recounting, and the inner debate between words and memory, for which there is no real "external knowledge". [...]we, too, must participate; becoming, to a certain degree, fellow recounters."⁴¹

Vi är själva starkt inspirerade av Greenspans arbetssätt och strävar efter att praktisera hans perspektiv och metod i våra pågående forskningsprojekt.⁴² I den följande texten använder vi omväxlande orden *vittnesmål*, *berättelse*, *levnadsberättelse* och *livshistoria*, beroende på hur de personer vi skriver om själva har definierat och benämnt sitt berättande. Vår terminologi speglar därmed de överlevandes och deras efterlevandes egna uttryck och val snarare än i förväg givna kategorier.

Gemenskap och sammanhang:

De överlevande bildar föreningar

En betydande del av Europas överlevande judar passerade genom Sverige under decennierna efter andra världskriget. Många valde att migrera vidare, medan andra beslutade sig för att stanna kvar. En majoritet av de överlevande som kom till Sverige gjorde det under våren och sommaren 1945 som en del av Röda Korsets och UNRRA:s⁴³ räddningsinsatser. Ungefär 12 000 judar anlände till Sverige 1945 tillsammans med andra före detta koncentrationslägerfångar, huvudsakligen från Ravensbrück och Bergen-Belsen. Tillsammans var de ungefär 30 000 så kallade repatriandi (personer som skulle repatrieras, det vill säga återföras till sina hemländer). Några av de judiska repatriandi ansökte om uppehållstillstånd, och tilläts att stanna i Sverige eftersom de varken önskade eller hade möjlighet att återvända. Efter 1946 migrerade mindre grupper av överlevande till Sverige, men eftersom många också hade migrerat till andra länder, i första hand Israel och USA, minskade antalet förintelseöverlevande i Sverige stadigt tills det 1947 bara fanns ungefär 7 000 kvar i landet. Detta antal, om än till synes litet, var lika stort som det antal judar som vid den tiden bodde i Sverige. Bara två år efter krigsslutet utgjorde de överlevande därmed ungefär 50 procent av

hela den judiska minoriteten – en genomgripande omvandling av en liten och annars relativt anonym minoritet.

Efter Ungernrevolten 1956 anlände ytterligare ett antal ungerska förintelseöverlevande till Sverige. Under åren 1968 till 1972 hamnade cirka en fjärdedel av de judar som utvisats från Polen (cirka 3 000 av totalt 13 000 polska judar) i Sverige. Flera av dessa personer var på olika sätt knutna till Förintelsen, även om de inte själva hade överlevt lägren. I många fall var de barn till judar som överlevt Förintelsen genom att fly österut och genom att överleva i Sovjetunionen.⁴⁴ Som historikern Martin Englund visar i sin doktorsavhandling *Vi, de fördrivna. Historiska erfarenheter hos polska judar som kom till Sverige 1967-1972*, betraktades många av dem som kom i slutet av 1960-talet och början på 1970-talet med misstänksamhet av såväl den svenskfödda judiska minoriteten som av de redan etablerade överlevandegrupperna i Sverige.⁴⁵

Efter att många överlevande kom till Sverige under 1900-talet uppstod olika typer av grupper av överlevande. Dessa grupper eller nätverk formerades kring identitetsmarkörer som ursprungsland, religiositet, bostättningsort i Sverige eller tidpunkten för ankomsten till

Sverige (1945, 1956, 1968 och så vidare). Förintelseöverlevande i Sverige utgjorde därför aldrig någon homogen grupp; de organiserade sig efter vissa övertygelser och principer och samarbetade ibland. De kom ofta i konflikt med det svensk-judiska samfundet, som i sig var en heterogen grupp bestående av judar som migrerat till Sverige under loppet av tre århundraden.⁴⁶

Det finns fortfarande inte så mycket forskning om de överlevandes liv efter ankomsten till Sverige, särskilt när det gäller deras egna kunskaps-, minnes- och dokumentationsprojekt. Mot denna bakgrund har vi valt att lyfta fram just Malmö och Västerås, eftersom det där finns två föreningar som har dokumenterat sina erfarenheter. De föreningarna står i centrum för vår pågående forskning om hur de överlevande organiserade sig och dokumenterade sina erfarenheter.⁴⁷

De människor som anlände till Sverige genom Röda Korsets och UNNRA:s insatser under våren och sommaren 1945 fick inledningsvis inte bosätta sig i Stockholm eller Göteborg. Eftersom alla överlevande behövde arbete valde många därför att flytta till andra städer med industriverksamhet och efterfrågan på arbetskraft. Västerås och Malmö var två sådana städer, dit flera av dem som kom 1945 och under de följande åren valde att flytta, och där överlevande grundade judiska föreningar.

I det här avsnittet ger vi därför en kortfattad beskrivning av två föreningar och den verksamhet de organiserade för sina medlemmar: Judiska föreningen i Västerås och Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö. Syftet i detta kapitel, liksom i det följande som behandlar de överlevandes och deras efterlevandes föreningsliv, är dock inte att ge en heltäckande bild av alla former av organisering. De föreningar som lyfts fram här ska ses som exempel som belyser hur och varför överlevande och deras efterlevande

har valt att organisera sig under 1900- och 2000-talen, inte som representativa för alla typer av föreningar som funnits eller finns.

Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö

Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö grundades i februari 1946 och hade då 2 000 medlemmar.⁴⁸ Föreningen hade en egen samlingslokal och bedrev framför allt ett brett och intensivt kulturarbete. Föreningen skapade bland annat ett bibliotek med över 700 böcker på jiddisch vilket senare skänktes till det judiska bibliotek som organiserades i synagogan i Malmö i mitten av 1990-talet.⁴⁹

Föreningens verksamhet omfattade även ett aktivt främjande av judiska traditioner och judisk kultur, med särskilt fokus på jiddisch som språkligt och kulturellt uttryck. Även om föreningen grundades av överlevande från Förintelsen utgjorde vare sig den delade erfarenheten av överlevnad eller minnet av de mördade släktingarna dess huvudsakliga organisatoriska eller kulturella kärna. Föreningens primära syfte var alltså inte att förmedla kunskap om eller minnen av Förintelsen. I stället strävade föreningen efter att skapa en social och kulturell gemenskap där den östjudiska traditionen och kulturen kunde upprätthållas, ges kontinuitet och utvecklas i en ny svensk kontext. En verksamhet som föreningen dock bedrev var att anordna minneshögtider. Under 1950-talet organiserade föreningen ceremonier för att hedra både de stupade motståndskämparna i Warszawas getto och Förintelsens övriga offer.

I april 1951 beslutade det israeliska parlamentet, Knesset, att minnesdagen för Förintelsen skulle infalla årligen den 27:e i månaden Nissan – den dag då upproret i Warszawas getto slutligen slogs ned. Genom att knyta minnesdagen till

denna motståndshandling ville den nya staten Israel framhäva hjältemodet hos de judar som gjorde väpnat motstånd mot nazisterna, snarare än att enbart fokusera på offren. Beslutet fattades i en period då Israel fortfarande var en ung stat, präglad av starka ideologiska strömningar och av behovet av att formulera en sammanhållande nationell berättelse. Vid denna tid var minnet av Förintelsen ännu inte institutionaliserat, och det saknades etablerade traditioner för hur minnesdagen skulle högtidlighållas. Därtill fanns betydande variationer i hur olika grupper – överlevande, politiska rörelser och religiösa samfund – förhöll sig till minnet av Förintelsen i den nya staten.⁵⁰

Den minnespraktik som etablerades i Israel, med gettoupproret som symbolisk och historisk utgångspunkt, kom också att få genomslag utanför landets gränser – såväl inom diasporan i stort som i Sverige och i Malmö. År 1952 anordnade exempelvis Föreningen 1945 års räddade judar ”en minnesfest över upproret i Warszawas getto”, vilket visar hur denna israeliskt initierade minnesform tidigt togs upp och omsattes i en svensk kontext.

Minneshögtiden inleddes med bönen för de döda: *El moleh rachamim* som lästes ”för de fallna hjältarna och förintelselägrens offer”. Som avslutning reciterades jiddischlyrik. Minneshögtiden hölls i föreningens klubblokal med en inbjuden gäst ifrån Israel.⁵¹ Minneshögtiden framstår i första hand som ett lokalt, inomjudiskt arrangemang, organiserat av den judiska minoriteten för dess egna medlemmar, snarare än för det omgivande majoritetssamhället. Samtidigt visar både tematiseringen av högtiden och närvaron av en inbjuden israelisk gäst att den lokala föreningen i Malmö ingick i en vidare transnationell minneskultur, där banden till den nybildade staten Israel var närvarande. Minnesdagens upplägg vittnar om att

föreningen, som bestod av överlevande från Förintelsen, inte enbart fokuserade på hjältarna från Warszawas getto utan även på de som mördades. Genom detta framträder en komplex minnespraktik där både motstånd och förlust ges utrymme. Att högtidens språk var jiddisch snarare än hebreiska synliggör dessutom föreningens kulturella förankring i en östeuropeisk judendom och tradition på samma gång som man följer den nybildade staten Israels praktik genom att delvis fokusera på hjältarna under upproret i Warszawas getto.

Initiativet uppmärksammades även på nationell nivå genom rapportering i tidskriften *Judisk krönika*, vilket indikerar att det fanns ett visst intresse för dylika aktiviteter inom den svenska judiska offentligheten. Liknande minnesdagar förekom under 1950-talet även i Stockholm, vilket tyder på att minnet av upproret i Warszawas getto fungerade som en samlande punkt för judiska minnespraktiker om Förintelsen i Sverige under tidig efterkrigstid.⁵²

Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö ägnade sig dock inte uteslutande åt att minnas Förintelsen, utan mycket möda ägnades åt att upprätthålla och utveckla den östjudiska kulturen i en lokal svensk miljö. I den bevarade dokumentationen finns till exempel program för gemensamma firanden av judiska högtider, recept på judisk mat och olika texter på jiddisch.

När föreningen 1976 firade 30 år skrev Harry Rubinstein⁵³ en text där han framhöll föreningens betydelse för de överlevande, men även för den judiska kulturens fortlevnad och utveckling:

Föreningen 1945 års räddade, som sålunda uppstod genom de räddades egen kraft kom förvisso att lindra överlevnads ensamhetsångest, mildra känslan av främlingskap, ge trygghet i den gemensamma upplevelsen av judisk

kultur. Betydelsen av föreningen låg givetvis också på ett mer påtagligt plan. Den blev en kraftfull företrädare för den stora nyinkomna gruppen i församlingen, och den blev också en talesman för hela det judiska folket, f r o m de svåra åren 1946–1949 i samband med Israels självständighetskamp och fram till våra dagars förnyade hot mot judenheten. Även i fråga om kulturverksamheten nådde Föreningens betydelse snabbt utanför den egentliga kretsen av medlemmar. Alla judar i Skåne har i det avseendet oändligt mycket att tacka Föreningen 1945 års räddade judar för.⁵⁴

Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö existerar än i vår tid även om den idag har bytt namn till Judiska Kulturföreningen 1945 i Malmö och främst drivs av barn eller barnbarn till de överlevande som grundade föreningen. Här finns alltså minnen av föräldrarnas engagemang och aktiviteter och en förening som har gått i arv. Det handlar om ett kulturellt och historiskt arv som inte enbart bevaras, utan också aktivt förvaltas och ges ny innebörd i samtiden: ”Det är min förhoppning att den yngre generationen så småningom skall engagera sig och föra våra traditioner vidare”, sade David Beitner i en intervju med *Judisk krönika* i början av 1990-talet. Beitner hade då varit aktiv i föreningen sedan 1960-talet och dess ordförande sedan 1985. Beitner berättar för *Judisk krönika* att man 1989 beslutade att ändra föreningens namn till Judiska Kulturföreningen i Malmö för att få den andra och kanske också tredje generationen intresserade av att hålla minnet av Förintelsen levande och föra de judiska värdena och traditionerna vidare. Vidare säger Beitner under intervjun med *Judisk krönika* att ”...min son förklarade för mig vid något tillfälle att han inte kände att han hade något gemensamt med namnet ”1945 års räddade judar” och jag tror att många ur den yngre

generationen känner likadant. Beitner säger även under intervjun att ”namnbytet ingalunda var något lätt beslut, eftersom många medlemmar menade att man därmed berövade dem deras förflutna.”⁵⁵

Judiska Kulturföreningen i Malmö är aktiv och leds idag av de överlevandes barn och har som ett centralt mål att främja kunskap om jiddisch bland yngre generationer, om än inte genom aktiv språkanvändning, så åtminstone genom att skapa medvetenhet om språkets existens och kulturella betydelse. Utöver detta fortsätter den livaktiga föreningen att arrangera sociala och kulturella aktiviteter för vuxna, däribland högtidlighållandet av *Yom HaZikaron laShoah ve-la G'vurah* (Förintelsens och hjältemodets minnesdag), som infaller under den 27 Nisan enligt den hebreiska kalendern (vanligtvis i april eller början av maj), vilket markerar årsdagen för upproret i Warszawa-gettot.

Den judiska föreningen i Västerås

Den judiska föreningen i Västerås grundades med stöd av den mosaiska församlingen i Stockholm 1948. När föreningen grundades var dess medlemmar främst polsk-judiska överlevande som ville skapa en plats där de kunde fira de stora helgerna, ha söndagsskola för barnen och föra vidare de judiska traditionerna som de tvingats försaka under kriget. Under 1930-talet hade även flera tysk-judiska flyktingar slagit sig ner i staden, men få ur den gruppen intresserade sig för den nystartade judiska föreningen. Den tysk-judiska tonsättaren, Werner Wolfgang Glaser, som var medgrundare till Västerås kulturskola, kom däremot att hjälpa flera av de överlevande att komma till rätta med sina liv i Västerås. Han hade alltså en relation till flera av medlemmarna i föreningen även om han aldrig själv var medlem.⁵⁶

Den judiska föreningen i Västerås ägnade sig åt att återskapa en judisk gemenskap. Syftet var därför inte främst att samlas för att minnas de som dött eller tala om det som hänt under kriget utan att blicka framåt och skapa en ny tillvaro och framtid. Det innebar dock inte att medlemmarna undvek att tala om sina mördade släktingar eller om sina erfarenheter i getton och läger. Tvärtom. Föreningen fyllde en viktig psykosocial funktion som mötesplats för de överlevande där de gavs tid och plats att umgås och föra, för dem, viktiga samtal om det förflutna och om deras hopp för framtiden. Jessica Haas Forsling, som har intervjuat personer vars släktingar tillhörde föreningarna i Köping och Västerås för utställningen *Judiskt liv i Västmanland* vid Västmanlands museum, skriver:

De judiska föreningarna fyllde flera funktioner utöver den religionsutövande. De var kunskapsförmedlande, kulturbärande, identitetsstärkande och – inte minst – ett substitut för medlemmarnas förintade familjer. Den psykosociala dimensionen kan inte nog betonas.⁵⁷

Förutom den psykosociala dimensionen kunde föreningen även erbjuda praktiskt stöd, exempelvis vid ansökningar om ekonomisk kompensation. Efter andra världskriget införde Förbundsrepubliken Tyskland en politik för *Wiedergutmachung*: gottgörelse för nazismens brott.⁵⁸ Wiedergutmachung innebar att Förintelsens överlevande kunde få ekonomisk kompensation, få tillbaka konfiskerad egendom och få pensioner och stöd om de förlorat sin hälsa eller försörjning under den nazistiska regimen. Föreningen i Västerås erbjöd sina medlemmar stöd och juridisk hjälp med ansökningar till Förbundsrepubliken Tyskland för att ansöka om dessa olika typer av ersättningar. Däremot

arbetade föreningen inte aktivt för att resten av samhället skulle uppmärksamma Förintelsen. Minnesarbetet var internt och handlade mer om gemenskap än om ett utåtriktat arbete för att det omgivande svenska samhället skulle förstå och minnas.

När barnen till de överlevande blev vuxna flyttade många av dem från Västerås till större städer, främst Stockholm. Föreningen krympte därför successivt under en period men fick återigen nytt liv när de så kallade 68:orna kom till Sverige, alltså judar som kom till Sverige till följd av den antisemitiska kampanjen som inleddes 1967 i Polen. Flera av dem var inte lika religiösa som de personer som kommit 1945 utan hade snarare en starkare polsk identitet än en judisk identitet.⁵⁹ Ankomsten av en ny grupp judar från Polen innebar att föreningen blev mer synlig i staden. De nya medlemmarna var mindre intresserade av att säkerställa bevarandet av judiskt liv och mer inriktade på att skapa relationer mellan den egna gruppen och lokalsamhället. För att främja det här syftet bjöd föreningen till exempel in kommunpolitiker och olika kulturpersonligheter att delta i tillställningar som anordnades av föreningen, ofta i deras egna lokaler.

En annan viktig utåtriktad aktivitet som flera medlemmar i föreningen var med om att skapa pågick vid Västerås lands- och stiftsbibliotek. Under 1950-talet skapades en unik samling böcker och tidskrifter på över 30 språk, och vid biblioteket fanns en "invandrarservice", med expertis om olika invandrade gruppers kulturer, vanor och samhällliga behov.⁶⁰ I slutet av 1960-talet började flera personer i föreningen fundera på att utvidga den här invandrarservicen till något större. Kanske kunde biblioteket bli ett nav i Sverige för samlande och forskning kring samtida invandringshistoria?

Under tidigt 1970-tal initierades därför ett arbete med att etablera vad som kallades för ett

”invandrararkiv” vid biblioteket. Syftet med det föreslagna arkivet var att stärka forskningen kring de invandrades erfarenheter av att komma till och leva i Sverige.⁶¹ Initiativet att skapa ett ”invandrararkiv” kan även förstås i relation till ett framväxande forskningsfält i Sverige, där forskare från flera olika discipliner började att intressera sig för vad som i samtiden kallades för ”invandrarforskning”.⁶² En viktig röst i debatten och det framväxande forskningsfältet var David Schwarz, överlevande från Förintelsen, som bland annat grundade tidskriften *Invandrare och minoriteter*. Schwarz inledde en av de första minoritetsdebatterna i Sverige och argumenterade till exempel för ett slopande av assimilationspolitiken och behovet att respektera invandrades erfarenheter, språk och kultur. På liknande sätt syftade ”invandrararkivet” i Västerås till att bidra till forskning som utgick ifrån de invandrades perspektiv.

Hela idén om ett invandrararkiv kom sig dock av att flera personer som arbetade vid biblioteket själva hade invandrat till Sverige. Så här förklarar bibliotekarie Åke Åberg upprinnelsen till idén i en verksamhetsberättelse från 1971:

Vi har i vår personal ovanligt många invandrare, representanter för ett femtontal nationer, representerande olika invandrargrupper och problem. De har varit en förutsättning för att vi skulle kunna, utan att anlita svåråtkomlig språklig expertis, genomföra vår bibliotekarieservice gentemot invandrarna. Med hjälp av några av dem gjorde vi för några år sedan en utställning som handlade om balternas flykt till Sverige 1944–1945, och senare en annan som påminde [sic] om de vita bussarna och koncentrationslägeroffrens ankomst hit sommaren 1945.⁶³

Den senare utställningen som Åberg nämner

skapades med all sannolikhet på initiativ av Janina Ziment, en av bibliotekets anställda som var medlem i den judiska föreningen och gift med en av föreningens senare ordförande, Moses Ziment. Utställningen kom dock att handla om långt mycket mer än bara de som kom till Sverige genom Vita bussarna. Precis som i citatet ovan återopade Åberg att Västerås hade en central roll som invandrarstad och förklarade att ”när vi med en utställning ville erinra våra besökare om 25-årsminnet av ’de vita bussarna’, som förde till Sverige en högst speciell grupp invandrare, blev det därför naturligt att låta utställningen över detta tema växa ut till att gälla andra ’invandringar’”⁶⁴. Janina Ziment, som själv kommit till Sverige genom Vita bussarna, blev därför endast ansvarig för kurerandet av två montrar i utställningen. I en av dessa valde hon att ställa ut eget material, bland annat hennes mans pass från koncentrationslägret Neuengamme och en armbindel, också den från ett läger.⁶⁵ I katalogtexten till utställningen skriver Janina Ziment att den första tiden i Sverige var svår för de flesta överlevande:

Arbetsmöjligheter gavs endast vid industrierna som fabriksarbetare, på hotell som städerskor eller diskerskor eller på landet som lantbruksarbetare eller hemhjälp. Det var förbjudet att bosätta sig i städerna Stockholm, Göteborg och Malmö. Möjligheter till att avsluta sådana studier som påbörjats före kriget var så gott som obefintliga. Trots detta har en stor del av dessa människor anpassat sig till svenska förhållanden. De har bildat familj och gett sina barn möjligheten att växa upp i en trygg miljö. Samtidigt som de har blivit goda svenska medborgare, har de bevarat sina egna traditioner och sin egen kultur för att kunna överlåta till sina barn ’fädernas arv’.⁶⁶

I den andra montern som hon kurerade, valde Janina Ziment att ställa ut den i Sverige då välkända polsk-judiska författarinnan Zenia Larssons bok *Åter till livet*, den sista boken i en trilogi i vilken Larsson, genom skönlitterär framställning, beskriver sina erfarenheter under och efter Förintelsen.⁶⁷ Redan innan utställningen 1970, hade ett beslut tagits på biblioteket om att den polsk-judiska invandringen till Sverige efter 1945 och "Bernadotteaktionen" skulle vara en prioriterad inriktning för det planerade "invandrararkivet". Ett första steg i att etablera en samling om vad som benämndes "de vita bussarnas invandring" blev förvärvandet av material från Zenia Larsson som skänkte både brev och originalmanuskript till samtliga böcker i tidigare nämnda trilogi: *Skuggorna vid träbron*, *Lång är gryningen* och *Livet till mötes* till biblioteket.⁶⁸ Enligt Åberg ska Larsson också ha "lovat att efter sin död ställa hela sin litterära kvarlåtenskap: brev, manuskript, som ur invandringssynpunkt är av största intresse, till samlingens förfogande".⁶⁹ Av brevväxlingen mellan Åberg och Larsson går att utläsa en djup vänskap mellan Larsson, Ziment och Åberg.⁷⁰ I ett av sina brev till biblioteket skriver Larsson bland annat att "på något sätt har biblioteket i Västerås för mig blivit mycket mer än bara ett bibliotek".⁷¹ Hon menar även, i ett annat brev till Åbergs efterträdare, Magdalena Hellqvist, att Janina Ziment och Åke Åberg kan anses "närmast ansvariga för" att hennes bok *Brev från en ny verklighet* ens blev skriven.⁷²

Förutom Larssons donationer fick biblioteket och dess arkiv ytterligare material från två andra överlevande från Förintelsen: författaren och journalisten Cordelia Edvardsson och översättaren Dora Heger. Materialet innehöll självbiografiska bokmanuskript och en samling dokument om arbetet i den amerikanska hjälporganisationen The American Jewish Joint Distribution

Committees (JDC), skrivna av JDC:s svenska representant, Ragnar Gottfarb.⁷³ Utöver dessa material som deponerats av enskilda personer, verksamma inom den litterära scenen, ville bibliotekets arbetsgrupp för skapandet av ett "invandrararkiv" fortsätta sondera terrängen för behovet av vidare insamling av material som skapats av "vanliga" invandrade personer, som dagböcker, brev och fotografier. Åberg skriver i samma promemoria som citeras ovan att:

De stora personligheterna, politikerna, vetenskapsmännen, konstnärerna, de vet kanske sitt värde och ser till att deras kvarlåtenskap bringas i säkerhet i ett bibliotek eller arkiv. Men alla de små, normalmänniskorna, vars betydelse ligger däri – utom att på ett visst sätt varje människoöde är intressant – att de, nödtvunget, levde med i ett viktigt skeende, hur ska vi få vetenskap om deras öden och känslor?⁷⁴

Åberg uttryckte även en oro för att de som kommit som flyktingar till Västerås och Sverige från Tyskland under 1930-talet började bli gamla. Därmed fanns en risk att deras kvarlåtenskap kunde försvinna för gott om ingen tog på sig uppdraget att samla in den och bevara den för framtida forskning.⁷⁵ Som ett steg i att samla den vanliga invandrade människans dokumentation stöttade biblioteket flera olika forskningsprojekt. Bland annat hjälpte man Adam Lesniewski, en polsk-judisk migrant som kommit till Sverige från Polen 1968 och ville undersöka hur de judar som räddats från koncentrationsläger "acklimatiserat" sig i det svenska samhället.⁷⁶ Som vi skriver i vår tidigare rapport *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser* så hade Lesniewski svårt att hitta tillräckligt många respondenter för att utföra en statistiskt tillförlitlig enkätstudie.⁷⁷ Av de 20 000 överlevande som

Lesniewski trodde fortfarande bodde i Sverige fick han endast fram adresser till 4 000 personer varav 106 svarade på hans enkät.⁷⁸ Trots detta ”misslyckande” fann Lesniewski ett enormt stöd i, bland andra, Michal Rajewski och Janina Ziment. Michal Rajewski var, som Lesniewski, medlem i den judiska föreningen och anställd vid biblioteket. Janina Ziment hjälpte honom med både enkätfrågornas utformning och enkäternas utskick. Biblioteket fick senare även kontakt med en polsk doktorand på den sociologiska institutionen i Uppsala. Doktoranden, Magdalena Czaplicka, ville utföra en avhandlingsstudie lik den som Lesniewski genomförde, men med fokus på hur de invandrade från Polen hade anpassat sig till svenska förhållanden.⁷⁹ För att kunna utföra sin studie fick Czaplicka hjälp av biblioteket, närmare bestämt av Jerzy Kobrynski som också, likt Janina Ziment och Michal Rajewski, var medlem i den judiska föreningen i Västerås.⁸⁰

Det planerade ”invandrararkivet” i Västerås blev aldrig av. Liksom Lesniewskis forskning rann projektet ut i sanden, sannolikt av ekonomiska skäl. Samtidigt visar processen kring det föreslagna arkivet att föreningens medlemmar, och sannolikt också föreningen som sådan, varit högst delaktiga i ett samlat försök att skapa förutsättningar för fortsatt kunskap om de överlevandes och andra invandrade personers liv i Sverige. Processen visar också hur viktigt lokalsamhället och dess kulturella institutioner var för att skapa förutsättningar för de överlevande att berätta och föra sina minnen vidare.

Sammanfattning

I detta kapitel har vi beskrivit två föreningar som grundades av överlevande från Förintelsen under 1940-talet. Föreningarna uppvisade flera likheter: båda arbetade för att bevara judiska traditioner och judisk kultur, och båda hade egna lokaler som fungerade som samlingsplatser för stadens överlevande. Samtidigt fanns det också tydliga skillnader mellan dem.

I Malmö fanns en generationsmässig kontinuitet. Trots att föreningen bytte namn levde gemenskapen och traditionerna från Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö vidare i dagens Judiska kulturföreningen 1945 i Malmö. I Västerås upphörde däremot föreningens verksamhet när det inte längre fanns några barn i staden som kunde föra arvet vidare lokalt. Samtidigt kan en form av kontinuitet ändå urskiljas, genom det samarbete som etablerades mellan föreningens medlemmar, Västerås lands- och stiftsbibliotek samt överlevande i Stockholm och Uppsala. Gemenskapen fortsatte därmed i en annan form, genom ett senare minnesarbete inom Föreningen Förintelsens Överlevande, där personer som flyttat från Västerås till Stockholm kom att engagera sig som medlemmar.

I Västerås, liksom i Malmö, går det att urskilja en utveckling i de överlevandes organisering över tid. Inledningsvis låg fokus på att bevara judiska traditioner och att gemensamt minnas och bearbeta erfarenheter. Med tiden utvecklades dock ett mer utåtriktat arbete. Detta arbete syftade dels till att förbättra levnadsvillkoren för judiska invandrare, men även andra invandrargrupper i Sverige, dels till att stärka och synliggöra minnet av Förintelsen i den svenska offentligheten.

Förintelsen och de överlevande i offentligheten

I föregående kapitel beskrev vi två föreningar grundade av överlevande för att belysa hur dessa personer gick samman för att skapa nya liv och bygga gemenskaper på olika platser i Sverige. Föreningarnas verksamhet hade både kulturella och sociala dimensioner. De bidrog till att vidmakthålla och vidareutveckla den östjudiska kulturen, samtidigt som de höll levande minnet av de släktingar och vänner som mördades under Förintelsen. Vi visade även hur föreningarna med tiden valde att ägna sig åt ett alltmer utåtriktat arbete med syfte att sprida kunskap om Förintelsen.

I detta kapitel diskuterar vi hur det gick till när de överlevande tog steget från det lokala sammanhanget till det nationella offentliga samtalet om Förintelsen. Vi gör detta genom en analys av vilken roll överlevande i Sverige tog och fick i debatterna om tv-serien *Förintelsen* och rättegångarna mot förintelseförnekarna Robert Faurisson och Ahmed Rami.

Inom internationell förintelseforskning har det fastslagits att de överlevande spelade en central roll i debatterna kring tv-serien *Förintelsen* och förnekandet av Förintelsen under slutet av 1970-talet och början på 1980-talet. Den amerikanska medieforskaren Jeffrey Shandler hävdar till exempel att uppståndelsen kring tv-serien *Förintelsen* aktiverade de överlevande i USA.

Flera av dem som var öppet kritiska till tv-serien hade själva överlevt Förintelsen. Detta medförde, enligt Shandler, att nya former skapades för hur man kunde minnas Förintelsen. Den överlevande trädde också fram som den centrala auktoritativa rösten i frågor som rörde Förintelsens historia och betydelse.⁸¹ Vidare framhåller den franska historikern Annette Wieviorka att den period som inleddes med debatten kring tv-serien *Förintelsen* innebar en genomgripande förändring i hur de överlevande uppfattades.⁸² Debatten fortsatte genom 1980- och 1990-talen och pågår än. Från att tidigare ha varit en marginaliserad och stundtals misstänkliggjord invandrargrupp kom de överlevande nu att tillskrivas en central position som samhällsligt erkända aktörer som respekterades och blev lyssnade till.⁸³ Hur tog sig denna utveckling uttryck i en svensk kontext? I vilken utsträckning intog de överlevande en central, respekterad och samhällsligt erkänd position i de tidiga debatterna om hur Förintelsen borde representeras i medierna? Vilken roll tilldelades eller tog de i dessa diskussioner? Vilken auktoritet tillskrevs dem i offentliga samtal om det hot som förintelseförnekande och nynazism ansågs utgöra? Detta är några av de frågor vi kommer att beröra i detta kapitel.

Tv-serien *Förintelsen*

I mars 1979 visades tv-serien *Förintelsen* (Holocaust) i svensk television.⁸⁴ Tv-serien skildrar nazismens folkmord genom berättelsen om den judiska familjen Weiss i Berlin och deras gradvisa utsatthet, förföljelse och förintelse. Parallellt följs en tysk jurists väg in i SS och hans medverkan i folkmordet. Genom dessa parallella perspektiv visar serien både offrens erfarenheter och förövarnas roll under *Förintelsen*. Tv-serien *Förintelsen* utvecklades till ett globalt mediefenomen och spelade en central roll i att kunskapen och minnet av *Förintelsen* spreds utanför den judiska sfären och att begreppen "Förintelsen" och "Holocaust" förankrades i såväl det allmänna språkbruket som i den vetenskapliga diskursen.⁸⁵

Tv-serien blev snart mycket populär och sågs av över 100 miljoner människor världen över och vann hela åtta Emmys, men efter den följde en långvarig och stundtals hätsk debatt.⁸⁶ Kritiska röster i USA, Tyskland och Frankrike påtalade att det förekom flera historiska felaktigheter i serien och att den visade en polerad och hollywoodiserad bild av *Förintelsen*.⁸⁷ I USA publicerade författaren och överlevanden Elie Wiesel en uppmärksammat debattartikel i *The New York Times* där han hävdade att tv-serien trivialiserade *Förintelsen*. Wiesel skrev från positionen som överlevande och vittne:

The story is gripping, the acting competent, the message compelling – and yet. The calculated brutality of the killers, the silent agony of the victims, the indifference of the outside world – this TV series will show what some survivors have been trying to say for years and years. And yet something is wrong with it. Something? No: everything. Untrue, offensive, cheap: as a TV production, the film is an insult to those who perished and to those who survived. [...] It tries to show what cannot

even be imagined. It transforms an ontological event to a soap-opera. Whatever the intentions, the result is shocking. [...] All I know is that the witness does not recognize himself in this film. The Holocaust must be remembered. But not as a show.⁸⁸

Seriens manusförfattare, Gerald Green, svarade på Wiesels kritik genom att betona att en viss förenkling och dramatisering var nödvändig för att budskapet skulle nå en bred publik. Han medgav att det fanns vissa felaktigheter, men lyfte även fram att flera historiker och representanter från den judiska minoriteten hade konsulterats.⁸⁹ Därefter fick *The New York Times* brev från läsare som uttryckte stöd, antingen för Wiesels kritik eller för Greens försvar av serien.⁹⁰

Även i Sverige diskuterades dessa invändningar mot serien under 1978 när serien visades i USA, men då framför allt internt på Sveriges Radio (som då också huserade Sveriges Television). Dokumentäravdelningen på TV2 ratade först tv-serien med hänvisning till den kritik som riktats mot den internationellt: att serien inte var seriös och därmed saknade den tyngd som krävdes av ett program om något så allvarligt som nazismen och "judeutrotningen".⁹¹ Senare tog dock ledningen för Sveriges Radio beslutet att sända tv-serien med argumenten att syftet med serien var gott, att Sveriges befolkning hade rätt att få uppleva en så omtalad tv-serie och att Sveriges ungdomar kunde lära sig något om en tidsepok de själva inte hade upplevt.⁹² Så här förklarar till exempel radiochefen Örjan Wallqvist beslutet i *Expressen*:

Det avgörande motivet för att sända "Förintelsen" var att aktivera minnet och framför allt ge ett handtag åt de många årgångar unga svenskar som genom en undermålig undervisning i vår närhistoria knappt kan stava till nazism, ännu mindre förstå vad den representerar.⁹³

De flesta av dem som deltog i den offentliga debatten och rapporteringen kring tv-serien *Förintelsen* argumenterade, precis som Wallqvist, för att serien, trots den "tveksamma kvaliteten" gjorde det oförklarliga förklarligt och att den därför utgjorde det yttersta skyddet mot glömskan och den pyrande nynazismen. *Aftonbladets* tv-recensent Ulf Thorgren ställer bland annat frågan "kanske tv-följetongen är det enda tänkbara medlet att förhindra att förintelsen glöms?" och på *Dagens Nyheters* ledarsida skrev man att tv-serien *Förintelsen* har fått skolorna att "ta upp Nazismen med ny energi" och att den "slungat människor över tystnadens mur".⁹⁴

De som ansågs ha mest att vinna på att tv-serien sändes var alltså de unga. Därtill framfördes uppfattningen att om nya generationer fick kunskap om Förintelsens faktiska förlopp, skulle nynazister inte kunna påverka eller omforma historieskrivningen. I förlängningen betraktades detta som ett sätt att värna det demokratiska samhället. När tv-serien *Förintelsen* sändes i svensk television, drygt ett år efter premiären i USA, uppmärksammade svenska medier i ökande grad den begränsade kunskap som unga människor ansågs ha om Förintelsen. Debatten rörde inte i första hand att skolan tidigare hade prioriterat ner undervisning om Förintelsen, utan snarare oron över vilka konsekvenser de ungas bristande kunskaper kunde få. Den 8 mars 1979, samma dag som tv-serien *Förintelsen* hade Sverigepremiär, publicerade *Aftonbladet* ett reportage med rubriken *Vad vet ungdomarna om judeutrotningen*.⁹⁵ Nedanför rubriken syntes bilder på fyra 13-åringar och en 17-åring tillsammans med deras kortfattade svar. *Aftonbladet*, *Expressen* och *Göteborgstidningen* publicerade också artiklar där allmänheten fick tycka till om serien. I *Aftonbladet* sammanfattades åsikterna med rubriken *Alla unga måste se "Förintelsen"*! och i *Expressen* publicerades en liknande text

med rubriken "*Förintelsen*", *hjälp åt de unga*.⁹⁶ Även TV2 som sände tv-serien försökte nå sin unga publik genom en serie program som innehöll dokumentärer och debattprogram om Förintelsen. I ett av debattprogrammen som ingick i serien (programmet Dax) bjöds ungdomar i högstadieåldern in för att ställa frågor till fyra överlevande – Sam och Sara Rosenbaum, Zenia Larsson och Tauba Katzenstein – samt till en före detta medlem av Hitlerjugend och SS.⁹⁷ I ytterligare ett program, *Lördags-extra*, spelades ett samtal med yngre barn in, vars frågor senare ställdes i en studio till konstnären Lenke Rothman som också överlevt Förintelsen.⁹⁸ Längre fram i rapporten återkommer vi till ungdomarnas frågor och samtal med de överlevande i dessa program.

I samband med rapporteringen kring tv-serien *Förintelsen* publicerades även flera artiklar om spridandet av nynazistisk propaganda på svenska skolor. Bland annat uppmärksammades att en högstadieskola i Göteborg varit föremål för en nynazistisk aktion, där flera elever deltagit genom att distribuera flygblad med budskap som "kväv de judiska barnen i deras mödrars magar!", "utrota de utländska sumpråttorna!" och "bygg gaskamrar i Sverige!".⁹⁹ Det rapporterades även om liknande aktioner på andra högstadie- och gymnasieskolor i bland annat Skåne och Stockholm. Dagstidningar i Halland och Småland publicerade även insändarbrev med grova antisemitiska tillmälen och direkta hot – något som fick andra framstående publicister och journalister att reagera. Pär Wästberg uppmanade till exempel allmänheten att börja lyssna på de överlevande eftersom det nu "våras här och var för Hitler", både i och utanför Sverige".¹⁰⁰ Under veckan som TV2 visade *Förintelsen* publicerade *Expressen* även en exposé över en person som antogs ligga bakom spridningen av nynazistisk propaganda i skolorna med den

varnande rubriken *Se upp för smygnazisterna i skolorna!*.¹⁰¹

Med anledning av utvecklingen uppmanade chefen för skolöverstyrelsen, Birgitta Ulvshammar, i ett brev ”samtliga skolstyrelser i landet” att kontakta Centrum för judisk utbildning i Lund för att ta del av ett fortbildningsmaterial om ”judeutrotningen” som föreningen tagit fram.¹⁰² Uppmaningen kom i slutet av februari 1979, enbart ett par veckor innan SVT planerade sändningen av *Förintelsen*. Det var inte en slump att uppmaningen kom just då, eftersom Centrum för judisk utbildning, enligt en artikel i *Dagens Nyheter*, haft som intention att materialet skulle användas i samband med att serien visades på tv. I ett uttalande till *Dagens Nyheter* sa Ulvshammar vidare att den nynazistiska propagandan som spreds till svenska ungdomar var ”ett mycket otäckt material” och att det som ”skrämmar [henne] mest är att människornas minne är så kort”. Hon tillägger också att de här ”minnesluckorna måste fyllas och att ”skolan har ett mycket stort ansvar för det arbetet!”.¹⁰³ På så vis kopplades tre saker samman: motverkandet av nynazistisk propaganda, ett storslaget tv-event om Förintelsen och svensk skola.

De överlevandes roll i debatten om tv-serien *Förintelsen*

När det gäller tv-serien *Förintelsen* innebar TV2:s beslut att sända serien att en handfull överlevande trädde fram och blev mer synliga i den breda svenska offentligheten. Redan i februari 1979, en knapp månad innan premiären, gjorde *Dagens Nyheter* ett stort reportage med Sara Rosenbaum (som senare även medverkade i tv-programmet *Dax*). Sara Rosenbaum, född och uppvuxen i Litauen och överlevande från Auschwitz, porträtterades i ett bildkollage tillsammans med välkända bilder på utmärklade

människor under Förintelsen på förstasidan av *Dagens Nyheter*s söndagsbilaga den 26 februari 1979.

Artikeln rubrik, *Jag stod i Hitlers gaskammare*, är ett citat hämtat ur intervjun med Sara Rosenbaum. Den är talande för varför just hon bjöds in att berätta sin historia. Formuleringen är särskilt betydelsebärande då en stor del av 1970-talets offentliga debatt om Förintelsen kretsade kring ögonvittnens trovärdighet, gaskammarnas existens och frågor om objektiv sanning. Under detta årtionde intensifierades diskussioner om vad som kunde betraktas som ”fakta” och vilka typer av vittnesmål som ansågs legitima. Vittnesmål som explicit hänvisade till direkta erfarenheter av gaskamrarna fick i en sådan kontext en särskild tyngd. Vittnesmålen svarade mot de centrala teman som präglade samtidsens polemik om förnekande och verifiering av Förintelsen, vilket vi återkommer till längre fram i den här rapporten när vi diskuterar debatten kring förintelseförnekarna Robert Faurisson och Ahmed Rami. Sara Rosenbaum var en av de få som hade sett en gaskammare inifrån vilket gjorde att hon, genom sitt vittnesmål, kunde bevisa att det som nynazisterna och förintelseförnekarna påstod var falskt. Att rubriken lyfter fram att Sara Rosenbaum faktiskt varit i en gaskammare bidrar därför till att förstå varför hon gavs utrymme att framträda inför en bredare publik: hennes berättelse anslöt till de frågor som då stod i centrum för den offentliga diskussionen. I ingressen förklaras det ytterligare att Sara Rosenbaum valt att ”träda fram” just nu eftersom det återigen ”våras för Nazismen”.¹⁰⁴

Sara Rosenbaum medverkade även i två panel-samtalsprogram, *Dax* och *Lördags-extra*, som visades på TV2. I *Lördags-extra* ombads hon inleda samtalet med att berätta om vad hon varit med om och vad hon sett i Auschwitz, något som de andra medverkande överlevande aldrig

fick tillfälle att göra. I *Dax* och *Lördags-extra*, som visades på SVT i samband med tv-serien *Förintelsen*, medverkade de överlevande som förmedlare av verklighetens *Förintelsen*, en verklighet som underförstått inte framkom i tv-serien. I programmen deltog en blandning av ungdomar, överlevande, akademiker, journalister och, i ett av programmen, även en person som hade varit med i Hitlerjugend.

I *Dax* deltog Sam och Sara Rosenbaum, Zenia Larsson och Tauba Katzenstein, samtliga överlevande från *Förintelsen*. Tillsammans var de inbjudna för att förklara för de medverkande ungdomarna, Anna, Olof och Eva, hur verklighetens *Förintelsen* kunde ske. De frågor som ställdes kan ur ett samtida perspektiv framstå som synnerligen orättvisa. De överlevande fick agera som en slags svarspanel och möta frågor som i första hand handlade om att ifrågasätta hur de själva, liksom andra, hade agerat under *Förintelsen*. Sam och Sara Rosenbaum, Zenia Larsson och Tauba Katzenstein ombads till exempel att svara på frågor om varför judarna inte gjorde mer motstånd mot nazisterna och om de tog hand om varandra i lägret. Tauba Katzenstein påpekade, som svar på frågorna, att judarna i Warszawas getto faktiskt gjorde motstånd och att det fanns gott om solidaritet mellan fångarna i lägren, medan Sara Rosenbaum menade att motståndet kunde ha varit bättre och starkare om judarna inte varit så nedtryckta och försvagade. Hon berättade även att hennes erfarenhet från Auschwitz var att ingen var i stånd att hjälpa någon annan. I lägret var det var man, kvinna och barn för sig själv.

Ungdomarnas frågor representerar vanliga föreställningar om *Förintelsen* i slutet av 1970-talet. Diskussionen om judarnas förmenta passivitet och det påstått begränsade motståndet mot nazisterna artikulerades tidigt och har även diskuterats av bland andra historikern Raul

Hilberg och filosofen Hannah Arendt.¹⁰⁵ Men det fanns exempel på motsatsen; upproret i gettot i Warszawa var till exempel en manifestation av judiskt väpnat motstånd. Det är en av anledningarna till att flera av de första åminnelsedagarna för att hedra *Förintelsens* offer förlades till årsdagen av upproret, vilket vi tidigare har diskuterat i denna rapport. Upproret i Warszawas tyngd som symbol i minneskulturen kan därmed ses som en reaktion på och ett svar mot de intellektuella tolkningar som betonade brist på motstånd, och som i sin tur formade både forskningsfältets och allmänhetens förståelse av judisk erfarenhet under *Förintelsen*.

Upplägget i tv-programmet *Dax*, att utgå från ungdomarnas frågor, bidrog även till att de överlevande som deltog inte fick möjlighet att berätta om sina erfarenheter på sina egna villkor. I stället för att få tala utifrån vad de själva ansåg viktigt eller hur de själva relaterade till tv-serien *Förintelsen*, tvingades de inta en försvarsposition när de uppmanades att besvara frågor som exempelvis: "Hur kan du veta att dina släktingar gasades ihjäl? Hur kunde du och din familj inte förstå vad som höll på att hända? Varför gjorde ni inte mer motstånd? Hjälpte du andra slippa undan döden i lägren?"

Debatten som uppstod i Sverige kring tv-serien *Förintelsen* kom vid flera tillfällen att kretsa kring dess betydelse för yngre generationer. Många framhöll att serien spelade en viktig roll i att motverka glömska och bemöta den nynazism som ansågs vara på frammarsch. Genom att ge ungdomar kunskap om *Förintelsens* faktiska förlopp menade man att nynazisters och historierevisionisters försök att påverka eller omforma historieskrivningen skulle försvåras. I början av 1980-talets aktualiserades kampen mot historierevisionismen även i Sverige i och med rättegångarna mot Robert Faurisson och debatterna som följde därom, vilket vi diskuterar i nästa avsnitt.

Förintelseförnekarna

Robert Faurisson trädde i slutet av 1970-talet fram i det internationella rampluset genom att uttala sig i stora mediala sammanhang om sina ”vetenskapliga” alster om Förintelsen. I samband med att tv-serien *Förintelsen* visades i Frankrike författade Faurisson en rad brev till offentliga personer som publicerades som insändare i *Le Monde*. Faurisson uttalade sig även i en tv-intervju. Gemensamt för alla dessa uttalanden var att han påstod att gaskamrarna aldrig existerat. Faurisson anmäldes bland annat för förtal, ärekränkning, historieförfalskning och rashets av elva olika föreningar som representerar före detta koncentrationslägerfångar, motståndskämpar och antirasister. Under våren och sommaren 1981 inleddes inte mindre än tre rättegångar mot honom i Frankrike.

Det finns en samstämmighet inom forskningen om att förintelseförnekelsens rötter kan spåras tillbaka till den nazistiska propagandan under andra världskriget.¹⁰⁶ Regimens mål var att utrota judarna. Internt kommunikerade de öppet om det och om de åtgärder de vidtog för att genomföra utrotningen. Samtidigt försökte nazisterna utåt dölja Förintelsen för att underlätta massmordets genomförande. Under krigets slutskede inrättades dessutom särskilda enheter med uppdrag att eliminera de materiella spåren av brotten. Trots dessa försök att förstöra bevis har efterkrigstidens historiker, med stöd i ett omfattande källmaterial, kunnat rekonstruera händelseförloppet i detalj. Ur ett historievetenskapligt perspektiv är därför förnekandet av Förintelsen helt grundlöst. Detta har emellertid inte hindrat nazister och antisemiter från att försöka. För att skapa legitimitet har förintelseförnekare kallat sig historierevisionister och hävdat att de erbjuder en alternativ tolkning av vad som utspelade sig under andra världskriget och Förintelsen. På så vis har de försökt framstå

som en del av en vetenskaplig diskussion, där deras position skulle representera en av två konkurrerande skolor. I praktiken har de dock aldrig bedrivit någon faktisk omprövning av tidigare forskning. Deras verksamhet saknar vetenskaplig grund och utgör i stället politisk propaganda, byggd på en kombination av förnekandet av fakta och antisemitiska myter. Faurisson framförde alltså inget nytt, men fick större uppmärksamhet än många andra förnekare. Detta kan sannolikt förklaras av hans akademiska position som docent i litteraturvetenskap, vilket gav honom tillträde till etablerade medier, och av det stöd han fick från vissa vänsterintellektuella. 1980 gav Faurisson ut boken *Mémoire en défense*, i vilken han försvarade sina ståndpunkter. Boken innehöll ett förord av den amerikanske lingvisten Noam Chomsky, som försvarade Faurissons rätt att uttrycka sina åsikter, vilket utlöste en omfattande debatt om yttrandefrihet, och om vem som har auktoritet att definiera vad som är en historisk sanning och historiska fakta.¹⁰⁷

Den svenska pressen publicerade flera artiklar om Faurisson och rättegångarna mot honom under våren och sommaren 1981. Flest artiklar publicerades i *Expressen*, vars kulturchef Arne Ruth var på plats i Paris och rapporterade från rättegångarna. I de artiklar som Ruth och andra journalister författade fanns flera återkommande teman: yttrandefrihet, sanning och expertis.¹⁰⁸ Förutom rapporteringar från rättegångarna i Paris förekom även flera debattinlägg i svensk press. Den svenska debatten kom, liksom den internationella debatten, främst att handla om yttrandefrihetens gränser. I den svenska debatten argumenterade författaren Jan Myrdal generellt för ”nazisters och antisemiters yttrandefrihet” och specifikt för att ”slå vakt om Faurissons yttrandefrihet och akademiska frihet”. Myrdal menade även att det var viktigt att faktiskt granska vad Faurisson skrivit. Enligt Myrdal

var Faurisson, efter vad han läst sig till, varken nazist eller antisemit utan snarare en ”högerliberal anarkist, en forskartyp av ovanlig envishet.”¹⁰⁹ Hans påstående bemöttes bland annat av Arne Ruth, journalisten och dokumentärfilmaren Erwin Leiser och *Aftonbladets* kulturchef och senare chefredaktör Yrsa Stenius. Stenius argumenterade mot Myrdal och menade att det inte är yttrandefrihet att plädera för att lögn och sanning i yttrandefrihetens namn är lika mycket värda. Stenius hävdade även att massmedier och bokförlag kan ge lögnen en ”ofantlig spridning och genomslagskraft”. Därför måste ”vi som har makt över mäktiga medier vara mycket aktsamma med vad vi säger”.¹¹⁰ Debatten handlade därmed främst om vem som får tala, vad man får tala om och vilka konsekvenserna blir om man far med osanning när man besitter makt över ordet. Skolan eller ungdomar nämns aldrig explicit av någon av debattörerna men oron kring lögnens ”spridning och genomslagskraft” rör fortfarande indirekt samhällets mest påverkbara: de unga.

I motsats till debatten och rapporteringen om tv-serien *Förintelsen* förekom inte några artiklar som rörde svenska överlevande i rapporteringen och debatten kring Faurisson och rättegångarna 1981. Däremot användes som illustration, när såväl Leiser som Ruth argumenterar med Jan Myrdal, en bild på en arm med ett tatuerat nummer.¹¹¹ Vidare förekom bilder på gasugnar och en bild på en kö med nakna kvinnor som enligt bildtexten väntar på att gasas ihjäl i Treblinka.¹¹² Bilderna på den tatuerade armen, kön av nakna kvinnor och gasugnarna används alltså inte bara som symboler utan även som bevis, vittnande objekt, för att styrka Leisers och Ruths argument när de hävdade att såväl Myrdal som Faurisson for med osanning och förnekade den historiska sanningen. I den svenska pressens rapporteringar om Faurisson 1981 tillskrevs de överlevande

inte rollen som experter. De efterfrågades inte heller i den svenska offentligheten i egenskap av ögonvittnen. I stället var det andra röster som dominerade och gavs utrymme: historiker, franska kemister med sakkunskap om Zyklon B, och, i Sverige, diplomaten Göran von Otter, som under rättegången vittnar om sitt samtal med SS-officeren Kurt Gerstein och även får uttala sig i svensk press.¹¹³ De överlevande var därmed påtagligt frånvarande i den offentliga diskussionen om Faurisson, yttrandefriheten, den historiska sanningen och Förintelsen under det tidiga 1980-talet.

Ahmed Rami och Radio Islam

Trots de fällande domarna blev en av konsekvenserna av Faurisson-debatten att den tänjde gränserna för vad som kunde sägas och att antisemitiska idéer vann ökad legitimitet i det offentliga samtalet. Under slutet av 1980-talet utspelades ytterligare debatter om antisemitism och yttrandefrihet i svensk press. I slutet av 1980-talet och början på 1990-talet sände en närradiostation i Stockholm, Radio Islam, grov antisemitisk propaganda. Radio Islam förnekade även Förintelsen och menade att det var en påhittad händelse som judarna lyckats iscensätta genom sin makt över världens medier. Radiostationens ansvarige utgivare, Ahmed Rami, dömdes 1989 till fängelse för hets mot folkgrupp. Rami och hans medarbetare menade att Radio Islam företrädde en propalestinsk och antisionistisk hållning och fick stöd av flera svenska intellektuella, bland annat Jan Myrdal.¹¹⁴ 1989 åtalades Rami av Justitiekanslern för hets mot folkgrupp på grund av innehållet i Radio Islam och hans bok *Vad är Israel?*. Rami dömdes 1990 till sex månaders fängelse och Radio Islam förlorade sitt sändningstillstånd i ett år.

Ahmed Rami bjöd 1992 in Robert Faurisson

till Sverige. Den här gången dominerade inte debatten om yttrandefrihet den svenska pressen. I stället rapporterade samtliga dags- och kvällstidningar främst om att många tog avstånd från Rami och Faurisson, framför allt svenska politiker från samtliga politiska partier.¹¹⁵ Flera tidningar publicerade vid samma tid reportage om överlevande i Sverige. De överlevande fick frågor om hur de reagerade på att Faurisson var inbjuden till Sverige av Rami. De fick även utrymme att berätta om sina personliga erfarenheter av att genomleva Förintelsen och om sina mördade släktingar. De publicerade intervjuerna med dem innehöll bilder från olika koncentrationsläger.¹¹⁶ I några av reportagen kopplades Faurissons besök samman med det som beskrevs som ett framväxande problem med nynazism i det svenska samhället, och det fanns också reportage från olika demonstrationer mot nynazism. I dessa reportage framhölls ofta okunskap som orsaken till att unga människor blev rasister eller nazister. Tidningen *Arbetet* gjorde även ett reportage om två flickor som nyligen kommit hem från en resa till Polen och de före detta koncentrationslägren Auschwitz och Birkenau. De vittnar i reportaget om ”de uppenbara bevis” som finns på att ”judeutrotningen” har ägt rum. Journalisten frågar vad de anser om Faurisson som varit i Sverige under tiden de varit i Polen och flickorna svarar: ”Han är inte normal, det finns ju massor av bevis mot det han säger”. Flickorna berättar även att resan egentligen var ”mer än man orkar med”, att de grät mycket när de var där och ännu mer när de kom hem, men att de inte ångrar resan. De menar vidare att betydligt flera ungdomar borde få göra resan för att bekämpa okunskapen.¹¹⁷ De tillägger att när de har hunnit smälta sina upplevelser ”...så är de fast beslutna att föra sanningen om judeförföljelserna vidare”.¹¹⁸ I reportaget förekommer ord som bevis, sanning och ”vikten av att bekämpa okunskapen hos dagens ungdomar”.

Som tidigare nämnts förekom under 1992 flera intervjuer i pressen med överlevande som vittnade om sina erfarenheter. De överlevande agerade även själva i det offentliga rummet genom att demonstrera utanför riksdagen i protest mot att Faurisson tillåtits resa in i Sverige. Genom intervjuerna i pressen och sin synliga närvaro kom de därmed att förkroppsliga både beviset för att Förintelsen har ägt rum och ett aktivt motstånd mot dem som förnekade Förintelsens existens. I en intervju med Ferenc Göndör berättar han om hur han åker runt i svenska skolor och berättar om Förintelsen. ”Det är mitt sätt att bekämpa rasister som Faurisson och VAM”, säger han. Hans hustru, Eugenia, tillägger:

Man får gärna diskutera vad som hänt, hur det gick till och varför det skedde. Men man får aldrig säga att det inte hände. Då har man passerat gränsen för det acceptabla i ett demokratiskt samhälle.¹¹⁹

Göndör blev känd för en bredare publik i början av 1990-talet när han var gäst och fick berätta om sitt levnadsöde i det då mycket populära tv-programmet *Här är ditt liv*. Han blev därmed ett bekant ansikte och ett namn under 1990-talet på samma sätt exempelvis Mira Teeman och Zenia Larsson varit decennier tidigare. Han är därtill sannolikt den första överlevande i Sverige som berättade om sina erfarenheter under Förintelsen i svensk tv i samband med Eichmannrättegången i Jerusalem som inleddes i april 1961.¹²⁰

De överlevandes vittnesmål och berättande fick, genom uppmärksamheten kring Ahmed Rami och Radio Islam, en tydlig plats och en ny roll i det svenska offentliga rummet i början av 1990-talet. Precis som under 1979 skulle deras vittnesmål och berättelser komma att användas

Det var så det började, med förintelseförnekarna. Vi överlevande reagerade starkt, blev både förbannade och ledsna och det blev ett ofta återkommande samtalsämne mellan oss. Man umgicks ganska mycket på den tiden. Och vi undrade: hur är det möjligt att de får lov att påstå detta och att de vågar säga det så öppet! Att Faurisson blev inbjuden till Sverige av Ahmed Rami blev den tändande gnistan.

Barbro Posner intervjuar sin mamma Lea Gleitman

för att bekämpa majoritetssamhällets problem med framväxande rasism, främlingsfientlighet och en hotfull nynazistisk rörelse. Antisemitismen i det svenska samhället, som främst benämndes som rasism eller nynazism, positionerades nu dock som något som framför allt existerade i en rörelse som bestod av unga, arga, okunniga män. Detta framhölls även när Nordiska museet i mitten av 1990-talet initierade en insamling av judiska minnen. Museet ville skapa en samling som främst skulle fokusera på minnen från andra världskriget och Förintelsen, så att det insamlade materialet kunde användas för att motverka en tilltagande främlingsfientlighet i samhället.¹²¹ Det fanns alltså en tanke om att ungdomarna gick att rädda, och därmed det svenska demokratiska samhället, om de fick information och kunskap om den historiska sanningen om Förintelsen.

Flera överlevande tog även aktivt självantaget steget ut i offentligheten i början av 1990-talet för att vittna och berätta om sina och sina släktingars öden under Förintelsen. En del agerade på egen hand, men flera av dem gick även samman i föreningar för att liksom Göndör, tillsammans gå ut i skolorna för att ta upp kampen mot förintelseförnekarna och glömskan. I början av 1990-talet tillskrevs de överlevande därför, och påtog sig även själva, ett moraliskt och pedagogiskt uppdrag. De blev bärare och förmedlare av den historiska sanningen och blev därmed viktiga aktörer i kampen mot förnekelse, rasism och antisemitism. I följande avsnitt redogör vi för, och reflekterar kring hur Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö och Föreningen Förintelsens Överlevande i Stockholm tog sig an denna uppgift.

Sammanfattning

I det här kapitlet har vi beskrivit hur de överlevandes roll som förmedlare av sanningen om Förintelsen till nästkommande generation förstärktes i den svenska offentligheten efter 1979. En viktig händelse var tv-serien *Förintelsen*. Nyhetsrapporteringen och debatten om tv-serien kom främst, som i många andra länder, att handla om vad i seriens skildring av andra världskriget som stämde överens med verkligheten. Debatten handlade också om hur man skulle kunna upprätthålla det engagemang som serien uppåddat för att även kommande generationer skulle lära sig om Förintelsen. I den här debatten blev flertalet överlevande i Sverige synliggjorda i den svenska offentligheten men hade lite utrymme att uttala sig fritt. Deras uppgift var tydlig: berätta om det hemska och svara på de ungas frågor.

Resonemanget byggde på en uppdelning mellan generationer. Vuxna i Sverige ansågs redan ha kunskap om Förintelsen och varför den skedde. Därför vände man sig främst till unga människor. De unga sågs som mer mottagliga och som dem som i framtiden kunde arbeta mot folkmord, våld, antisemitism och rasism.

Ett återkommande mönster i 1970- och 1980-talets debatter är att omsorgen om de överlevande ofta trädde i bakgrunden. I stället kom fokus att riktas mot deras vittnesmål och den samhälleliga funktion dessa tilldelades, som ett slags tänkt vaccin mot nynazism och förnekelse av Förintelsen. Omsorgen kom därmed snarare att handla om samhällets förmåga att värna yttrandefrihet och demokratiska värden än om de överlevandes egna behov och erfarenheter.

När Robert Faurisson och senare även Ahmed Rami började diskuteras i svensk press under 1980-talet var Förintelsens överlevande i stort sett frånvarande i debatten. I stället var det andra experter som fick uttala sig, framför allt om gränserna mellan sanning och yttrandefrihet. Som en följd av denna debatt, och av det hot mot samhället som Faurisson och Rami ansågs utgöra, kom frågor om sanning och objektivitet att få en central betydelse även för de överlevande. Under 1990-talet blev dessa ledord viktiga när överlevande organiserade sig för att bemöta nynazism och förintelseförnekelse.

Ansvar och motstånd: De överlevande organiserar sig på nytt

I kapitel 3 gav vi exempel på hur föreningar grundades av de överlevande redan under sent 1940-tal. Dessa föreningar syftade främst till att skapa förutsättningar för ett judiskt liv och att bibehålla och vidareutveckla den (öst)judiska kulturen. Under 1990-talet ser vi framväxten av en annan sorts föreningar: föreningar som främst syftade till att samla överlevande så att de tillsammans kunde ta upp kampen mot förintelseförnekarna och det som upplevdes som en tilltagande antisemitism och rasism i samhället. I det här kapitlet berättar vi om grundandet av dessa föreningar och ger exempel på hur deras verksamhet såg ut under 1990-talet och det tidiga 2000-talet.

Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen

– Vi måste göra något!

Som vi beskrev i kapitel 3 bytte föreningen 1945 års räddade judar i Malmö år 1989 namn till Judiska kulturföreningen 1945 i Malmö. Men det här var inte den enda utvecklingen som skedde i brytpunkten mellan 1980- och 1990-talet. Föreningens dåvarande ordförande, David Beitner, hade också tankar på en ny förening, det som sedermera skulle komma att bli Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen. Samtidigt som Beitners idé tog form hade även

Harry Rubinstein börjat tänka i liknande banor. Rubinstein kom från en svenskjudisk familj och var engagerad i mottagandet av de befriade koncentrationslägerfångarna när de kom till Malmö. Hans fru, Cesia, tillhörde även den gruppen. Cesia hade i slutet av 1980-talet och början på 1990-talet börjat att föreläsa för elever på Borgarskolan, där Harry Rubinstein arbetade som studierektor.

Beitner och Rubinstein möttes i slutet av 1991, tillsammans med Leia Gleitman och Jakob Magnell, och redogjorde för sina respektive planer. Tillsammans sammanställde de en lista med ett trettio-tal överlevande (som de benämnde resurspersoner) som skulle tillfrågas ”om de var villiga att medverka i skolinformation”. Tanken var att de som var villiga skulle kallas till ett möte där Harry Rubinstein skulle instruera om skolinformationens upplägg. Detta skulle även ske efter att ett par testlektioner hade hållits på Borgarskolan.¹²²

Barbro Posner har på ett förtjänstfullt sätt skrivit Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnes historia i boken *Vi måste göra något*. Boken utgår från samtal mellan Barbro Posner och hennes mamma Leia Gleitman, intervjuer med andra medlemmar i gruppen och det material som finns arkiverat från gruppens verksamhet vid Malmö stadsarkiv. Posner skriver om hur gruppen initierades, och ger en fylligare och

mer innehållsrik bakgrund än vad den bevarade skriftliga dokumentationen erbjuder. Till exempel beskriver hon varför gruppen uppstod utifrån ett samtal med sin mamma:

Det var så det började, med förintelseförnekarna. Vi överlevande reagerade starkt, blev både förbannade och ledsna och det blev ett ofta återkommande samtalsämne mellan oss. Man umgicks ganska mycket på den tiden. Och vi undrade: hur är det möjligt att de får lov att påstå detta och att de vågar säga det så öppet! Att Faurisson blev inbjuden till Sverige av Ahmed Rami blev den tändande gnistan.¹²³

Lea Gleitman berättar för Barbro Posner att David Beitner, hade ringt till henne och sagt: "Mir mizn epes tien, vi måste göra *något*. Det brådskar. Låt oss träffas några stycken på församlingen och prata om det förfärliga förnekandet!"¹²⁴

Vid grundandet av Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen aktualiserades åter de ideal som hade varit centrala för de tidiga vittnesmålen och dokumentationsinitiativen efter kriget: strävan efter objektivitet och sanning. Då var tanken att vittnesmålen skulle hålla i en rättegång mot förövarna, men även som trovärdiga källor i en framtida historieskrivning. Nu var tanken att sanningen och informationen från de som faktiskt bevittnat och genomlevt Förintelsen skulle besegra Faurisson och de andra förintelseförnekarna. Att gruppen valde namnet Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen tydliggör den centrala betydelse som tillmättes fakta och sanningsanspråk. Namnvalet kan därmed förstås som ett uttryck för en medveten strävan att framhäva vittnesmålen autenticitet och trovärdighet i en tid som upplevdes som präglad av förnekelse och historisk revisionism. Posner skriver att hennes mamma inte kommer

ihåg vems den ursprungliga idén att bilda en informationsgrupp egentligen var, men att hon mindes:

[...] jag kan säga att jag har ett ungefärligt minne av att förslaget kom upp på första mötet, förmodligen i ett samtal mellan Harry och David. Och i diskussionen som följde sa Harry att vi ögonvittnen helt enkelt skulle gå ut och berätta sanningen, det vill säga att var och en skulle berätta om sina egna upplevelser.¹²⁵

I juni 1993 skrev Harry Rubinstein en sammanfattning av gruppens verksamhet under de första två åren. Verksamheten beskrivs som intensiv. Under perioden våren 1992 till sommaren 1993, det vill säga under tre terminer, besökte gruppens 15 medlemmar cirka 8 000 elever, fördelade på vad som kallades 270 informationer. Skolbesöken skedde klassvis under en dubbeltimme (90 minuter) med i genomsnitt 30 elever per gång. Responsen hos ungdomarna beskrivs som "enastående fin", vilket även de många brev som kom från klasser och enskilda elever vittnar om.¹²⁶

Harry Rubinstein skriver även att de ansvariga i skolorna har "allmänt visat den allra största uppskattning av informatörernas arbete, som upplevs såsom oerhört viktigt för demokratisk fostran mot rasism och nynazism." Vid skolbesöken berättade informatörerna om sina upplevelser i Auschwitz och andra läger och om sina familjers och vänners öden. De visade eleverna sina tatueringar på armarna, men även bilder av anhängare som hade mördats av nazisterna.

I den första rapporten från föreningens verksamhet understryks även att alla informatörer ställer upp ideellt, helt gratis. Skolorna betalar inte någon ersättning för denna "viktiga information om Förintelsen." Vidare beskriver rapporten att gruppen, sedan verksamheten startade

i december 1991, kallades till sammanträde varje månad av Harry Rubinstein. På mötena diskuterades de olika informatörernas erfarenheter, pedagogiska och psykologiska problem samt behovet av läromedel.¹²⁷ Samtliga möten protokollfördes, och en genomgång av dessa dokument visar att gruppens medlemmar i allmänhet upplevde sitt arbete som meningsfullt. De mottogs överlag med respekt av både lärare och elever vid de skolor de besökte. Samtidigt framkommer återkommande rapporter om antisemitiska incidenter samt om personer som uppträtt respektlöst eller olämpligt:

Felicia berättade hur hon blev hotad i samband med föredrag på Höganäs bibliotek. Det var en man som ringde och ville förhindra ”judisk propaganda”. Men Felicia lät sig inte skrämmas. Hon höll föredraget ändå. Andra berättade också om olika hot. När det gäller information i skolorna kan man i fortsättningen fråga lärare om det finns några nazister i klassen, innan man börjar, så att man är beredd.¹²⁸

I juni 1997 publicerade Centrum för invandrarforskning en rapport som undersökte svenska skolelevers attityder till rasism och demokratiska värderingar. Undersökningen omfattade flera olika frågor, men det var svaret på en specifik fråga som kom att dominera det offentliga samtalet. Frågan lød i korthet: ”Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?” Det som väckte medial uppmärksamhet var att endast 66 procent av eleverna hade angivit att de var ”helt säkra”. Det tolkades som att en betydande andel svenska ungdomar hyste tvivel om Förintelsens historicitet. Resultatet sattes dessutom i relation till vad som upplevdes som en tilltagande xenofobi och en framväxande nynazistisk rörelse i Sverige och Europa.¹²⁹

Med anledning av rapporten skrev Harry Rubinstein ett brev till dåvarande skolminister Ylva Johansson. I brevet skriver Rubinstein att han och medlemmarna i Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen har upprörts av resultatet. De uttrycker även förvåning över att enkäten och dess bakgrundsanalyser inte nämner ”den insats som överlevande här i landet, inte minst vår egen grupp, har utfört och utför i den antirasistiska upplysningsverksamheten inom undervisningsområdet”.¹³⁰ Rubinstein är dock även proaktiv och föreslår:

Vi vill föreslå att momentet Förintelsen inom historieämnet uppmärksammas med skärpa och konkretion. Lärarna bör rekommenderas att anlita tillgängliga informatörer som själva upplevt koncentrationslägren. Vi vill å vår sida ställa upp så länge vi orkar. Ingenting kan vara pedagogiskt effektivare än det personliga mötet med nazismens offer. Men när detta med årens gång inte längre är möjligt, bör det vara obligatoriskt att i klassrummet använda här i landet gjorda inspelningar av överlevandes vittnesmål.¹³¹

Rubinstein skriver att sådana inspelningar på video till exempel finns av de flesta av de cirka 20 medlemmarna i Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö. Vidare föreslår Rubinstein att även Steven Spielbergs intervjuprojekt bör kunna användas. Han skriver: ”Man måste kunna förutsätta att dessa i Sverige filmade vittnesmål av överlevande om Förintelsen ska kunna användas i undervisningen i framtiden”. Rubinstein föreslår dessutom att läroplanen bör rekommendera organiserade, väl förberedda besöksresor till Auschwitz och andra lägerminnesmärken samt att Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö även borde

anlitas av lärarhögskolor och vid fortbildningsdagar i skolor för att höja lärarnas engagemang och kunskaper. Det finns åtskillig korrespondens bevarad mellan gruppen och företrädare från regeringen från slutet av 1990-talet. Av korrespondensen framgår att Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö blev inbjudna att ingå i den informationsinsats om Förintelsen som utlovades i regeringsförklaringen 1997. Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen beviljades även ett bidrag om 75 000 kronor för att utbilda personer från andra och tredje generationen så att även de skulle kunna gå ut i skolorna och informera om Förintelsen i framtiden.¹³² Förutom detta projekt hade föreningen även ansökt om medel för att göra en dokumentärfilm om föreningens medlemmar. Tanken var att Ulla-Lena Cavling och Bill Watts som tidigare hade gjort intervjuer för The Shoah Foundation skulle göra filmer med medlemmarna som skulle kunna användas när föreningens medlemmar inte längre orkade att gå ut i skolorna och vittna. Syftet med filmerna var även att dokumentera verksamheten. Detta projekt fick inte medel från inrikesdepartementet, men föreningen sökte och fick finansiering på annat sätt.

Tio år efter att Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö hade grundats genomförde universitetsadjunkt Ulla-Lena Cavling ett projekt för att dokumentera gruppens arbete och de enskilda personernas berättelser inom ramen för projektet Kampen mot glömskan. Projektet omfattade sammanlagt 14 videofilmer med enskilda ögonvittnen samt en gemensam sammanfattande film. I projektbeskrivningen står att syftet med videofilmerna är att motverka främlingsfientlighet, rasism och antisemitism, att upplysa om Förintelsen och att presentera gruppen och dess medlemmar samt att stimulera till fortsatt bearbetning genom samtal och studier:

Medlemmarna i gruppen, har uppfattningen att deras budskap har nått fram i de grupper de mött. Härom vittnar brev från elever, lärares omdömen och tysta klasser i tårar. De flesta lärare gruppen mött är mycket engagerade och kunniga men motsatsen förekommer. Ingenting kan ersätta det personliga mötet med nazismens offer och medlemmarna vill fortsätta så länge de orkar. Men när detta inte längre är möjligt bör videoinspelningarna kunna användas.¹³³

Förvisso skulle filmprojektet längre fram få namnet Kampen mot glömskan, men i projektbeskrivningen anknöt Cavling snarare till den då rådande diskursen i majoritetssamhället om att motverka våld och mobbning och främja en demokratisk fostran:

Filmerna kommer att vara ett ovärderligt dokument över Förintelsens obeskrivliga grymhet och ska också kunna kopplas till vår egen tid med våld, mobbing och rasism och till frågor om demokratin som motkraft mot totalitära ideologier. Vi anser att frågor om ideologier och värderingar måste integreras i den ordinarie undervisningen och vara ett permanent inslag i skolan och samhället.¹³⁴

I citatet ovan kan man urskilja en tydlig förskjutning i hur betydelsen av de överlevandes skolbesök beskrevs i externa sammanhang. I den tidigare fasen framhölls framför allt behovet av att motverka glömska, att minnas och hedra de mördade och att bemöta förintelseförnekelse, motiv som även utgjorde grundläggande drivkrafter bakom etableringen av Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen. I projektansökan, som skrevs i en senare fas, betonades däremot att verksamhetens syfte var att svara mot skolans bredare demokratiuppdrag

och förebyggande arbete mot våld, mobbning och rasism. Med stor sannolikhet speglade det mottagarnas förväntningar i samtidens samhälle.

Att argumentationen i projektbeskrivningen på detta sätt anpassades till majoritetssamhällets behov och förväntningar kan emellertid inte tas som belägg för att de överlevandes egna motiv genomgick en motsvarande förändring. Snarare synliggör detta hur verksamheten motiverades utåt i relation till majoritetssamhällets normer och behov, samtidigt som de underliggande drivkrafterna hos de medverkande överlevande mycket väl kan ha förblivit i huvudsak oförändrade. Samtidigt kan det inte heller uteslutas att även vissa överlevande successivt utvecklade sin syn på varför de ville vittna, i relation förändrade samhälleliga sammanhang. Detta kan ha inneburit att ytterligare ett motiv fogades till de redan existerande, där viljan att bevara minnet av de mördade och föra kunskapen om Förintelsen framåt kompletterades med en mer uttalad ambition att påverka samtiden och framtiden, exempelvis genom att motverka rasism, antisemitism och andra former av intolerans. I denna bemärkelse kom skolbesöken och vittnesmålen inte enbart att handla om att minnas och förmedla kunskap om det som skett, utan också om att aktivt bidra till att förhindra att något liknande sker igen – ett uppdrag som därmed utvidgades från *never forget* till *never again*.

Ulla-Lena Cavling, som tillsammans med Bill Watts producerade filmen *Kampen mot glömskan*, var även redaktör tillsammans med Harry Rubinstein för boken *Förintelsens Ögonvittnen. Minnesskrift med bidrag från Förintelsens Ögonvittnen*. I sitt förord till boken motiverar Cavling minnesskriften så här: "Varför en minnesskrift? För att dessa unika individer genom sina minnen kan hjälpa oss att skapa ett bättre samhälle"¹³⁵ Återigen framhålls samhällsnyttan och det framtida perspektivet, medan

medlemmarna tidigare hade uttalat att motivet var att hedra minnet av sina avlidna släktingar och ta upp kampen mot de som förnekade att Förintelsen hade ägt rum. Dessa spår förekommer dock i en del av medlemmarnas bidrag till boken. Så skriver Judit Popinski i avslutningen av sitt bidrag: "Min första Sederافتon i Sverige, 1946":

Sederkvällarna har en speciell plats i mitt hjärta. Mycket glädje i nuet, mycket sorg i det förgångna. Minnena har inte bleknat, men de gör inte så ont längre. Jag namnger i början av denna berättelse tolv medlemmar av min närmaste familj, som deltog i Pesach-firandet i Lodz 1939, och jag skriver den "i namn av de mina."¹³⁶

Medlemmarna i Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen har alltså på ett aktivt sätt sökt att föra minnet av sina släktingar och kunskapen om Förintelsens vidare. De har även på ett förtjänstfullt sätt dokumenterat sin egen verksamhet både genom att arkivera och donera dokument till stadsarkivet. De har dessutom sökt säkerställa att framtidens skolungdomar ska få ta del av deras vittnesmål från Förintelsen genom det ovannämnda filmprojektet, minnesskrift och utbildningen av personer från andra och tredje generationen.

Barbro Posners bok, som tidigare nämnts, *Vi måste göra något!* Om Förintelsens ögonvittnen i Malmö är ett exempel på hur efterlevande till de överlevande fortsätter att dokumentera och föra minnet av Förintelsen vidare. Hon tillhör idag Berättargruppen Förintelsens Efterlevande. Posners engagemang, och boken i sig, kan ses som ett minne av ett minnes- och kunskapsarbete. I boken berättar hon om sin mammas och hennes kamraters arbete inom Informationsgruppen Förintelsens

Ögonvittnen.¹³⁷ Det finns dock efterlevande som inte har sådana minnen eller erfarenheter av föräldrars aktiva arbete med att föra minnet och kunskapen om Förintelsen vidare, som letar efter sina föräldrars historia eller en eller flera släktingars berättelse.

För trots att många överlevande valde att vittna, berätta och förmedla sina erfarenheter på olika sätt så fanns det även personer som valde att inte berätta. Ett sådant exempel utgör Mordechai Gilohs bok, *Bland björkar och järnvägsspår*, ett resultat av hans mångåriga efterforskningar och arbete med att söka efter och skriva sin mor Zofias historia. Han tillhör de efterlevande som letar efter sina släktingars berättelser, som inte har fått ärva en förening, ett minne, ett vittnesmål eller en berättelse och som inte har några minnen av föräldrar som sökte att minnas, berätta och driva minnet av Förintelsen framåt. Den gruppen efterlevande har likväl växt upp i skuggan av Förintelsen, precis som de efterlevande som har minnen av föräldrar och släktingar som aktivt berättade.¹³⁸ Mordechai Giloh skriver: "En del berättade öppet eller för familjemedlemmar om vad de gått igenom. Andra dolde sina minnen med tystnad. De flesta kanske inte ville veta, och de flesta kanske inte ville veta, förrän de var vuxna."¹³⁹ Mordechai Giloh framhåller att hans bok framför allt handlar om dem som lyckades hitta sätt att gå vidare efter krigets slut. Samtidigt betonar han att vi inte får glömma alla dem som inte förmådde fortsätta, som inte orkade berätta, eller som tvingades leva i skuggan av sitt trauma, utanför en judisk gemenskap, i tystnad och isolering. Hit hör även de som placerades på psykiatriska institutioner och de som till slut inte längre orkade leva och tog sina liv.¹⁴⁰ En annan grupp är de överlevande som valde att dölja sin judiska identitet, inte bara för omvärlden utan även för sina barn, en erfarenhet som först nyligen har uppmärksamats av forskningen.¹⁴¹

Även vi vill betona att alla dessa erfarenheter är av grundläggande betydelse för att minnas, respektera och synliggöra när Förintelsens och de överlevandes historia skrivs. Denna rapport fokuserar emellertid primärt på de överlevande som valde att träda fram i offentligheten, att organisera sig och att aktivt dela sina vittnesmål med det omgivande samhället. En sådan grupp utgörs av Föreningen Förintelsens Överlevande, vars verksamhet och betydelse behandlas närmare i det följande.

Föreningen Förintelsens Överlevande

Ungefär samtidigt som Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen grundades i Malmö sammankallade Jakob "Kuba" Ringart en grupp överlevande som bestod av Halina Neujahr, Alfred Finder, Ferenc Göndör och Egon Brill för att, likt sin Skånebaserade motpart, försöka att mota förintelseförnekarna i grind. Gruppen benämnde sig inledningsvis Gruppen Förintelsens Överlevande och ägnade sig då främst åt ett politiskt inriktat arbete, vilket framför allt bestod i att utarbeta motioner och hemställningar där de uppmanade riksdagen att genomföra tillägg till lagen om hets mot folkgrupp. I en hemställan till den svenska regeringen daterad december 1991 skrev gruppen:

Dagens nynazisters och andra extremistgruppers förnekanden av krigsårens judeförföljelser, gaskamrarnas och förintelsens existens är en skymf mot våra mördade anhöriga, en kränkning av oss överlevande men också ett hot mot oss och mot kommande generationer. Historien har lärt oss att ingen kan utesluta att detta är ett potentiellt hot. Vi vädjar om att uttalanden och yttringar av sådan art kriminaliseras och straffbeläggs i

Sverige liksom fallet är i flera andra länder, till exempel Frankrike och Tyskland. Vi vädjar om att i skolplanerna skall ingå att informera om nazisternas förbrytelser under andra världskriget och förekomsten av den systematiska förintelsen av miljoner människor.¹⁴²

Parallellt med Robert Faurisssons vistelse i Sverige påbörjade Föreningen Förintelsens Överlevande även ett omfattande skolengagemang. Genom vittnesmål förmedlade de sina erfarenheter i syfte att stärka yngre generationers kunskap om och förståelse för Förintelsen. På föreningens hemsida beskriver Jakob Ringart: "...i juli 1992 insåg gruppens medlemmar att en fortsatt meningsfull verksamhet kräver en fastare organisation och beslöt därför att bilda en förening med namnet: Föreningen Förintelsens Överlevande (FFÖ)".¹⁴³ Den 16 augusti 1992 hölls föreningens första konstituerande möte. Till styrelsen för denna nya förening valdes Egon Brill, Hédi Fried, Alfred Finder, Halina Neujahr, Jakob Ringart (som också valdes till ordförande), Emerich Roth och Sioma Zubicky. Föreningen Förintelsens Överlevande kom sedermera att i hög grad förknippas med Stockholm, även om överlevande från hela landet inbjöds att delta i föreningen och dess verksamhet.¹⁴⁴

Redan från starten bedrev föreningen en omfattande och mångfacetterad verksamhet som omfattade såväl politiska frågor som folkbildning, skolbesök, olika former av minnes- och åminnelseprojekt samt juridiskt stöd till sina medlemmar. Denna breda ansats institutionaliserades tidigt genom att flera av dessa målsättningar explicit skrevs in i föreningens stadgar:

- Att bevaka medlemmarnas intressen i deras egenskap av tidigare förföljda eller på annat sätt utsatta för lidanden under naziväldet på grund av deras judiska härkomst.

- Att verka för att minnet av nazitidens förintelse icke faller i glömska.
- Att verka mot nazism och mot förnekande av förintelsen.
- Att genom upplysning, bl a i skolorna, om händelserna under andra världskriget, motverka antisemitism, rasdiskriminering, främlingshat och i övrigt verka för fredlig samlevnad mellan olika grupper i Sverige.
- Att i övriga avseenden, då medlemmarnas gemensamma intressen berörs, bevaka dessamma och föra medlemmarnas talan.¹⁴⁵

Den tredje punkten i stadgarna är att "verka mot nazism och mot förnekande av förintelsen". Föreningen arbetade aktivt, och på flera fronter, för att motverka nynazism och förintelseförnekelse. I slutet av 1992 genomförde den nybildade föreningen till exempel sin första stora politiska aktion i motstånd mot den så kallade antisemitiska konferens som Ahmed Rami anordnat och till vilken Robert Faurisson var inbjuden. I ett brev till samtliga partier och ungdomsförbund samt till Sveriges justitieminister skrev Föreningen Förintelsens Överlevandes styrelse:

Vi vädjar till er alla och envar att medverka i kampen mot de rasistiska och antisemitiska tendenser som på senare tid ökat i omfattning också i Sverige samt att, i det nu aktuella fallet, medverka till att de i bifogad skrivelse namngivna rasister, vilka enligt pressmeddelanden inbjudits till en 'antisionistisk' (läs: 'antisemitisk') världskongress i Stockholm, förvägras inresetillstånd till Sverige.¹⁴⁶

Föreningen medverkade även i organiserandet av en antirasistisk manifestation i januari 1993, för att markera att det då hade gått sextio år sedan nazisternas maktövertagande i Tyskland. Under manifestationen höll styrelseledamoten Halina

Neujahr ett tal i vilket hon uppmuntrade åhörarna att agera innan det var för sent:

När vi nu begrundar vart denna ”gänget mot individen”-ideologi har för bara 50–60 år sedan fört mänskligheten, så låt oss lova varandra att alltid, som individer, på ett tidigt stadium, försöka känna igen denna farsot. För det är inte när man redan skjuter och dödar människor som vi ska börja protestera. Det är när man börjar mobba och frysa ut och förakta och förlöjliga dem som är annorlunda än vi, som vi ska våga stå upp till deras försvar. Vänta inte tills rasismen har vuxit sig stark! Stoppa rasismen i dess linda! Idag!¹⁴⁷

Utöver denna typ av upprop, manifestationer och offentliga appellationer riktade till politiken och samhället i stort bedrev föreningen även ett långsiktigt arbete med olika utbildnings- och minnesprojekt.

Föreningen Förintelsens Överlevande deltog exempelvis år 1995 i att organisera högtidlig-hållandet av femtioårsminnet av krigsslutet och befrielsen av koncentrations och förintelslägren. Det var en ceremoni som ägde rum i Stockholms stadshus den 25 april 1995 och som direktsändes i Kanal 1 i Sveriges Television.¹⁴⁸ Föreningen påbörjade även, kort efter att föreningen hade bildats, planeringen av det monument över Förintelsens offer som idag står utanför Stora synagogan på Wahrendorffsgatan 33 B i Stockholm.¹⁴⁹ Monumentet, vars bärande budskap var *Glöm oss inte*, kom att utgöra en viktig del av Föreningen Förintelsens Överlevande verksamhet under 1990-talet. Det tillkom i samarbete med Judiska församlingen i Stockholm och föregicks av en flera år lång process och innebar ett omfattande arbete och engagemang från många av föreningens medlemmar.¹⁵⁰ Det färdiga monumentet kan därmed förstås som

en betydelsefull milstolpe för föreningen. Som konstvetaren Tanja Schult understryker i en artikel från 2017 om monumentets tillblivelse:

[V]erkets rent fysiska fakticitet – det väger 70 000 kilo – på denna centrala plats intill synagogan [i Stockholm] säkerställer att Förintelsen idag och i framtiden kommer att vara en avgörande del av den svensk-judiska identiteten.¹⁵¹

Schult menar vidare att utgångspunkten för monumentet *Glöm oss inte* är de överlevandes sorg och saknad 2023 invigdes en utökad del av monumentet och fler namn på mördade judiska offer ristades in i den 42 meter långa granittavlan. I sitt tal under invigningen 2023 underströk föreningens styrelseledamot, Harry Pommert, hur viktigt monumentet varit för Förintelsens efterlevande:

Många tårar har gråtits och gråts här av de efterlevande som nu har fått en plats att gå till, en symbolisk grav, att minnas, reflektera, lägga en sten vid som är vår tradition när vi besöker en begravningsplats och där dessa namn huggits in som för att bära vittnesmål till att modern, fadern, brodern, systemen, kusinerna, far- och morföräldrarna är inte glömda, vi minns dem.¹⁵²

Monumentet kan därmed också ses som ett uttryck för en föränderlig svensk minneskultur, inom vilken de överlevande, under 1990-talet, alltmer kom att betraktas som auktoriteter på Förintelsens minne, historia och samhällseliga betydelse.¹⁵³

Precis som inom de tidiga föreningarna, bistod Föreningen Förintelsens Överlevandes styrelse även sina medlemmar i olika juridiska ärenden som rörde Wiedergutmachung.¹⁵⁴

I korrespondensen mellan Jakob Ringart och Harry Rubinstein, ordförande för Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö, framgår även att Jakob Ringart bistod medlemmar i Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen med ärenden relaterade till den tyska statens utbetalningar av ersättning till överlevande i Sverige. Föreningen Förintelsens Överlevandes mest centrala verksamhetsområden förblev dock de återkommande skolbesöken och föreläsningarna i svenska skolor, främst i Stockholmsområdet, projekt som rörde åminnelsen av Förintelsen samt produktionen av utbildnings- och folkbildningsmaterial.

Under 1990-talet bestod föreningens utbildningsinriktade verksamhet i huvudsak av ett antal större satsningar. Verksamheten omfattade flera olika initiativ med tydlig pedagogisk inriktning och riktade sig främst till skolor och utbildningssammanhang. Bland dessa kan nämnas författandet och publiceringen boken *6 tusen av 6 miljoner*, produktionen av filmen *In Memoriam* och de överlevandes omfattande föreläsungsverksamhet i svenska skolor. Boken publicerades under våren 1995 och hade ett folkbildande uppdrag.¹⁵⁵ Medan bokprojektet hade en bredare folkbildande syfte och riktade sig till allmänheten i stort, var målsättningen med filmen *In Memoriam* främst att den skulle fungera som ett pedagogiskt verktyg inom den svenska skolan. Filmen benämndes i ett tidigt skede informellt ”Halinafilmen” eftersom den huvudsakligen fokuserade på Halina Neujahrs vittnesmål och erfarenheter. Filmen utvecklades sedermera vidare till filmen *In Memoriam* och färdigställdes 1995 och åtföljdes även av ett cirka sex sidor långt handledningsmaterial för lärare, framtaget av styrelseledamöter inom Föreningen Förintelsens Överlevande.

Filmen fokuserar på Halina Neujahrs liv före, under och efter Förintelsen.¹⁵⁶ I filmen ramas

hennes vittnesmål in av ett kontextualiserande narrativ som försöker förklara hur och varför Förintelsen kunde ske. I detta kontextualiserande narrativ används äldre journalfilmer och fotografier som producerades under tiden då Förintelsen pågick, varav flera utgör material som nazisterna själva skapade i dokumentations och propagandasyfte. När Neujahr tog del av den första versionen av filmen reagerade hon på förekomsten av en filmsekvens som visar en judisk polis i gettot som ”jagar utmärglade judar ur en sjabbig byggnad”.¹⁵⁷ Hon menar att:

(...) det är uppenbart att sådana bilder, genom spridning i skolor mm kan hamna hos någon ”nynazist”, ”revisionist” eller annan ”förnekare”. Dessa skulle med ett tjut av glädje lyfta fram dessa bilder och skrika: ’Vad var det vi sade? Det är inte tyska nazister som mördade judar! Det är judarna själva!’¹⁵⁸

När Neujahr väl uttryckte sin oro över sekvensen hade filmen dock redan färdigställts och distribuerats, så den förblev därför kvar i filmen.¹⁵⁹ Halina Neujahrs upprördhet över *In Memoriam* synliggör hur Förintelsens överlevande inte sällan behövde bevaka och försvara kontrollen över hur deras egna berättelser och erfarenheter användes och tolkades av andra i offentliga och pedagogiska sammanhang. Samtidigt synliggör den uppkomna situationen med filmen vikten av att visa omsorg, vara lyhörd och respektera den enskildes integritet när vittnesmål görs tillgängliga för utbildning och i andra publika sammanhang. I sina brev framhöll Neujahr vid upprepade tillfällen att även om filmens budskap gjorde anspråk på universell giltighet och motiverades av ett folkbildande syfte, rörde den samtidigt hennes eget liv och innehöll erfarenheter och detaljer som endast hon själv kunde tillhålla.¹⁶⁰ Projektet var därmed både offentligt och

privat, allmängiltigt och djupt personligt. För Halina Neujahr framstod sekvensen med den judiska polisen därför inte enbart som problematisk ur ett politiskt eller dokumentärt perspektiv, utan upplevdes också som ett intrång i hennes personliga integritet.¹⁶¹ Hennes upprördhet över framställningen av den judiska polisen kan dessutom förstås mot bakgrund av hur judars agerande under Förintelsen kom att diskuteras och problematiseras i det offentliga samtalet under 1990-talet, vilket tidigare visats i denna rapport, bland annat i analysen av de frågor som riktades till överlevande i debattprogram i samband med sändningen av tv-serien *Förintelsen*. Dessa diskussioner tog ofta sin utgångspunkt i tolkningar inspirerade av Hannah Arendt och Raul Hilberg, särskilt vad gäller frågor om judiska råd (så kallade Judenräte) och den judiska polisens roll i gettona under Förintelsen.¹⁶²

Mot denna bakgrund uttryckte Neujahr också en uttalad oro för hur sådana bilder och framställningar skulle kunna användas av förintelseförnekare och nynazister, och därmed få en effekt som var diametralt motsatt den intention som hon själv och andra överlevande hade med sitt vittnesmål och sitt utbildande arbete: att förmedla kunskap om Förintelsen och verka mot antisemitism, rasism och historisk förnekelse.

En av de frågor som föreningen redan från start diskuterade var hur de på ett bättre sätt kunde nå ut med sina berättelser och hur man på ett systematiskt sätt skulle bemöta de lögnare och det förnekande av Förintelsen som förekom i offentligheten. Föreningens arbete inriktades mot att sprida kunskap om Förintelsen och att tydliggöra vad som faktiskt ägt rum genom att förmedla överlevandes vittnesmål, berättelser och erfarenheter. I informationen till skolorna framhöll Föreningen Förintelsens Överlevandes till exempel att: "(...) ingen av oss är någon professionell talare. Det vi har att berätta är

självupplevt och visar sanningen om rasismens yttersta följder".¹⁶³ Sanningen om vad som skett under Förintelsen var också det som kom att definiera vad föreningens medlemmar, i alla fall under 1990-talet och tidigt 2000-tal, upplevde att de arbetade med och för. Inom föreningen pågick därför kontinuerliga diskussioner om hur sanningen om Förintelsen bäst kunde kommuniceras i mötet med skolelever.

Ferenc Göndör väckte exempelvis, vid ett föreningsmöte i början av 1990-talet, frågan om huruvida de föreläsande medlemmarna egentligen borde nämna gaskamrarna även om de själva inte hade sett dem.¹⁶⁴ Frågan kom upp på dagordningen efter att Ahmed Rami skickat ut ett brev till Sveriges skolor i vilket han med hänvisning till Robert Faurisson hävdade att all dokumentation av gaskamrarna var baserad på falskari. Göndör ville därför under mötet höra hur de andra medlemmarna talade om gaskamrarna under sina föreläsningar.¹⁶⁵ Diskussionen som följde kom främst att handla om vad skolorna visste om Förintelsen, hur många av dem som hade nynazistiska tendenser och om de överlevande, i sitt berättande, egentligen borde utgå ifrån förintelseförnekarnas påståenden. Det senare ifrågasattes av Sioma Zubicky som menade att man inte borde leva enligt Faurissons och Ramis regler. Zubicky menade att åsynen av en gaskammare inte utgjorde det enda beviset för deras existens:

Vi kom till Auschwitz, min mor fördes på lastbil, hon fördes till gaskammaren, jag kom in, jag gick igenom hela det här som de flesta gått igenom, fick ett nummer eller också inte ett nummer, kom in i en barack, så småningom så frågade jag de andra vad som har hänt, jag fick det här standardsvaret, där har du din mor, pekade på röken eftersom att alla visste vad som hände, sen var jag i lägret, sen gick

jag igenom selektioner, de här selektionerna som jag var med om i mitt läger, jag kan bara tala om min närmaste omgivning, där kom människorna som har selekterats som var muselmaner¹⁶⁶ och så vidare in i en barack de visste att de skulle till gaskammaren, de skrek hela natten osv. Vart kom dom? Vi visste ju att dom inte kom till något sanatorium eller någonting även om man kallade gaskammaren och krematoriet för centralsjukhuset. Dom försvann, vi levde ju...vi lever ju här i ett samhälle och vi vet ju hur samhället fungerar. Vi levde i Auschwitz med röken, med krematoriet, vi såg varje gång transporter komma och bara en bråkdel av dem komma in, jag menar, det är rena...praxis visar vad som händer. Ska vi behöva förneka detta? Vi har ju varit med om det. Vi måste ju berätta vad vi har varit med om!¹⁶⁷

Medlemmarnas diskussion bör förstås mot bakgrund av den ökade synlighet som förintelseförnekare som Robert Faurisson och andra fick under 1980-talet, även i en svensk kontext. Föreningens strävan att nå ut med överlevandes berättelser och att aktivt bemöta förnekande och desinformation om Förintelsen var som tidigare påtalats inte isolerad, utan formades i dialog med ett offentligt klimat där Förintelsens historicitet ifrågasattes. En viktig fråga under diskussionen var vilka sanningsanspråk de överlevande behövde leva upp till, om de till exempel kunde vittna om gaskammare fast de själva inte varit inne i en.¹⁶⁸ Ferenc Göndör hänvisade även till Sara Rosenbaum under diskussionen och framhöll att hon, såvitt han kände till, var den enda som faktiskt hade bevittnat en gaskammare och överlevt.¹⁶⁹ Det var inte heller någon tillfällighet, vilket tidigare påpekats, att det var just Sara Rosenbaum som under våren 1979 anlätades av både Sveriges Television och *Dagens Nyheter* för

att offentligt vittna om sina erfarenheter av gaskammaren i Auschwitz i debatterna som omgav tv-serien *Förintelsen*.

Samtidigt synliggör diskussionen hur vittnesmål har tillskrivits olika funktioner och betydelser över tid, något som diskuterades inledningsvis i denna rapport. När de judiska historiska kommissionerna började att samla in vittnesmål under och omedelbart efter Förintelsen var syftet i första hand rättsligt: att samla bevis för att ställa förövare inför rätta. I detta sammanhang var objektivitet, exakthet och sanningshalt avgörande, inte minst eftersom vittnesmålen skulle hålla i juridiska processer. Under den tidiga efterkrigstiden betraktades de överlevande främst som ögonvittnen, och i takt med förintelseförnekelsens ökande synlighet blev denna position, som vittne och sanningsbärare, återigen allt viktigare.

Det var dock inte bara innehållet i de överlevandes föreläsningar som diskuterades inom föreningen under 1990-talet. Uppläggen för skolbesöken såg olika ut beroende på vem som var ute och föreläste. Vissa överlevande föredrog att tala till en enskild klass medan andra ville samla skolans alla niondeklassare i aulan för att nå så många elever som möjligt. Formen för föreläsningarna diskuterades internt av medlemmarna och de jämförde sina olika föreläsningsmetoder sinsemellan. Magda Eggens förklarade till exempel att hon inte orkade berätta inför en hel aula med ungdomar, eftersom det i ett sådant forum saknades den kontakt som hon gärna ville etablera med sina åhörare. Hon uttryckte det som att hon ville "ha dem in på sitt skinn". Några medlemmar på mötet påpekade då att hon inte skulle vara lika effektiv i sitt vittnande om hon enbart träffade en klass i taget, medan andra försvarade Magdas föreläsningsstil och menade att det förhoppningsvis gav ett mer intimt samtal.¹⁷⁰

Frågor rörande såväl verksamhetens

effektivitet som de överlevandes roll som sanningsbärare var frågor som föreningens medlemmar fortsatte att hantera även under 2000-talet. 1997 lanserade den dåvarande statsministern, Göran Persson, en upplysningskampanj runt ämnet Förintelsen under parollen "levande historia". Kampanjen innefattade en satsning på olika bildningsinsatser som syftade till att öka svenskarnas, och framför allt de unga svenskar-
nas, kunskaper om Förintelsen. Som ett resultat av levande historia-kampanjen och skapandet av ett internationellt nätverk för hågkomsten av Förintelsen (det som senare kom att bli The International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) började tankar kring en mer permanent struktur för lärandet om och hågkomsten av Förintelsen gro i den svenska politiken.¹⁷¹ Regeringen tillsatte år 2000 en kommitté som fick flera förslag om att inrätta ett eller flera kunskapscentrum om Förintelsen.¹⁷² Regeringens beslut landade till slut på ett centrum i Stockholm, och tre år senare, 2003, öppnade myndigheten Forum för levande historia sina dörrar för första gången.

Redan under levande historia-kampanjen hade Föreningen Förintelsens Överlevande fått bidrag från kulturdepartementet som stöd för de utbildningsinriktade aktiviteter man arbetat med i cirka fem år.¹⁷³ En av föreningens mest aktiva medlemmar, Hédi Fried, valdes också in i den kommitté som skulle ta beslut om hur levande historia-kampanjen bäst kunde förvaltas. I kommittén satt även konstnären och överlevanden Lenke Rothman. När Forum för levande historia påbörjade sin verksamhet 2003 bjöds Föreningen Förintelsens Överlevande in att medverka på olika sätt. Bland annat inledde Forum för levande historia 2004 ett projekt där de, genom videoinspelningar, dokumenterade de överlevandes föreläsningar när de var ute i skolor. I ett beslut från december 2004 skriver

Forum för levande historia att "Forum för levande historia köper, av Föreningen Förintelsens Överlevande, nyttjanderätten till två videodokumenterade föreläsningar med Livia Fränkel och Jakob Ringart [och] bekostar tre nya videodokumenterade föreläsningar med medlemmar från Föreningen Förintelsens Överlevande".¹⁷⁴

Under 2000-talet samverkade föreningen och Forum för levande historia i flera projekt som rörde de överlevandes berättande. 2006 lanserade Forum för levande historia ett projekt tillsammans med Föreningen Förintelsens överlevande, med fokus på framtidens berättande. Projektet bestod av en berättarkurs för "tredje generationen" med "avsikten att undersöka om ungdomar ur kommande generationer kunde föra vidare [de överlevandes] budskap när de överlevande inte längre finns kvar".¹⁷⁵ I Föreningen Förintelsens Överlevandes verksamhetsberättelse för 2006 beskrivs projektet som "experimentellt" från Forum för levande historias sida och att berättarkursen främst handlar om "konsten att berätta". Upplägget var att två personer med expertis inom berättarteknik skulle instruera de efterlevande i hur de kunde återberätta en överlevandes berättelse. De överlevande som deltog i kursen parades ihop med en efterlevande och därefter fick paren arbeta både praktiskt och teoretiskt med hur den överlevande kunde förbättra sin berättarteknik och hur den efterlevande kunde "förvalta" den överlevandes budskap.¹⁷⁶ Efter att kursen fortskridit under ett antal terminer mellan 2006 och 2008 erbjöd de deltagande överlevande från Föreningen Förintelsens Överlevande sina synpunkter på dess upplägg och innehåll. I sin feedback uttryckte deltagarna att de "i hög grad" uppskattat Forum för levande historias initiativ att "utbilda" den tredje generationens överlevande men att de, bland annat saknade ett fokus på sambandet mellan berättarteknik och Förintelsens litteraturhistoria. I sin feedback

skriver föreningen till exempel att "överlevande och ungdomar har en skiftande insikt i [förintelse]litteraturen, medan yrkesberättarnas kunskaper om densamma synes vara bristfälliga och i disproportion till deras stora kunnande om berättartekniken. Detta har negativt påverkat kursens intentioner".¹⁷⁷ Forum för levande historias svar på detta, var att det inte var myndighetens roll att undervisa om Förintelsen som sådan, bara att underlätta för nästa berättande generation: "en så omfattande utbildningsdel som efterfrågas för att säkra kunskapsnivån hos de unga [i den tredje generationen] tar många år att erövra och kan inte inlemmas i det här projektet [...] undervisning om Förintelsen i skolan är inte Forum för levande historias uppdrag, det är skolans."¹⁷⁸ Detta svar landade dock inte i god jord hos föreningen, tvärtom. Ringart gick direkt i svaromål och menade att:

De flesta överlevande har haft och har under åren skaffat sig erforderliga baskunskaper om ämnet Förintelsen, dess avsikter och den ideologi som var dess primus motor. Så är inte fallet när det gäller nya ungdomar (...). Föredrag i skolor, som dessa ungdomar skall utbildas till, innehåller inte endast själva föredraget. Ofta blir det också en frågestund och föredragshållaren måste vara beredd på att besvara vissa frågor.¹⁷⁹

Föreningen Förintelsens Överlevande upplevde också att Forum för levande historias sätt att hantera deras feedback var avvisande: "Vår rapport var avsedd att väcka en diskussion och ändringar i den experimentella verksamheten som bedrivits. I stället möts vi av en byråkratisk och avvisande inställning från [Forum för levande historias] sida."¹⁸⁰

Sammantaget visar denna korrespondens hur ansvaret för att förmedla kunskap om

Förintelsen i praktiken i hög grad kom att läggas på de överlevandes axlar. Forum för levande historias svar markerade en tydlig institutionell gränsdragning: myndigheten definierade sitt uppdrag som stödjande och möjliggörande, snarare än utbildande i egentlig mening, och underströk att undervisningen om Förintelsen var skolans ansvar. I denna positionering framstod kunskapsöverföringen till den tredje generationen som ett långsiktigt bildningsprojekt, som låg utanför ramen för den aktuella satsningen.

För Föreningen Förintelsens Överlevande framstod detta dock som otillräckligt och problematiskt. I sitt svar gjorde Ringart tydligt att de överlevande inte enbart fungerade som vittnen, utan även som kunskapsbärare med gedigen förståelse för Förintelsens historiska sammanhang. I kontrast uppfattades de ungdomar som skulle ta över det pedagogiska arbetet sakna nödvändiga kunskaper för att kunna bemöta frågor och motstånd i skolmiljön. Därmed aktualiserades en grundläggande spänning mellan å ena sidan institutionella ansvarsfördelningar och å andra sidan de krav som i praktiken ställdes på överlevande att säkerställa både vittnesbördets innehåll och dess pedagogiska kvalitet.

Föreningen Förintelsens Överlevandes kritik av Forum för levandes historias hantering av deras återkoppling kan i detta ljus förstås som ett uttryck för frustration över att deras arbete och expertis inte erkändes, samtidigt som förväntningarna på deras bidrag kvarstod. Dialogen blottlägger därmed en asymmetrisk relation, där överlevande förväntades bära ett moraliskt, pedagogiskt och historiskt ansvar för undervisningen om Förintelsen, utan att fullt ut ges inflytande över de strukturer och ramar inom vilka detta arbete skulle bedrivas. Situationen synliggör vittnesmålets centrala roll i svensk undervisning om Förintelsen under 1990-talet och det tidiga 2000-talet. De överlevande förväntades

förvalta och förmedla denna historia, samtidigt som detta ansvar inte alltid åtföljdes av en tillräcklig institutionell omsorg om de överlevande.

Sammanfattning

Föreningen Förintelsens Överlevande och Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen grundades ungefär samtidigt och av samma anledning, att mot förintelseförnekarna i grind. Mot bakgrund av det samhällshot som förintelseförnekarna och en framväxande nynazistisk rörelse uppfattades som, under det sena 1980-talet och det tidiga 1990-talet, kom sanning och objektivitet att fungera som centrala ledord för såväl Föreningen Förintelsens Överlevande som Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen. Arbetet inriktades i första hand mot att förmedla sanningen om Förintelsen till den unga befolkningen i Sverige. Enligt den samtida pedagogiska och politiska logiken tillskrevs ungdomar en särskild potential att i framtiden motverka anti-semitism, rasism, våld och nya folkmord.

I jämförelse med Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö var Föreningen Förintelsens Överlevande en större och, i viss mån, rikstäckande förening. Föreningen Förintelsens Överlevande befann sig även närmare den politiska maktens centrum i Stockholm. Det innebar att föreningen inbjöds att samarbeta med olika politiska initiativ, kampanjer och institutioner som Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen aldrig hade samma tillgång till. Medan Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen arbetade intensivt och fokuserat i Malmös skolor, arbetade Föreningen Förintelsens Överlevandes styrelse och många av deras medlemmar förutom i skolan med flera andra minnesprojekt, som exempelvis monumentet. Samtidigt hade både Föreningen Förintelsens Överlevande och Informations-

gruppen Förintelsens Ögonvittnen också en tydlig vision för vad de ville uppnå och åstadkomma. De ville framför allt bli tagna på allvar för det engagemang de visade och det faktiska arbetet de utförde, vilket Harry Rubinsteins brev till dåvarande skolministern Ylva Johansson samt Tobias Rawets och Jakob Ringarts brevväxling med Forum för levande historia visar.

Medlemmarna i båda föreningarna förde kontinuerliga diskussioner om hur deras vittnesmål bäst kunde nå ut och komma till nytta i den minnespolitiska och samhällseliga kontext i vilken de verkade. De samtal och diskussioner som fördes både inom föreningarna och i mötet med det omgivande samhället belyser hur de överlevande navigerade komplexa pedagogiska, politiska och sociala frågor. Dessa frågor påverkade deras arbete men kom aldrig att stå i vägen för deras grundläggande mål: att hedra minnet av de döda och uppmärksamma samhället på Förintelsens förödande konsekvenser. Samtidigt riktades blicken även mot framtiden. Genom olika initiativ försökte föreningarna säkerställa att kommande generationer skulle få tillgång till de överlevandes vittnesmål, antingen i form av videospelningar, böcker eller genom förmedling via den andra och tredje generationens berättare. På så sätt kombinerades ett meningsfullt minnesarbete i nuet med en långsiktig strategi för fortsatt kunskapsöverföring och minnesbevarande.¹⁸¹

Att ärva en berättelse och uppdraget att berätta

I tidigare kapitel har vi berättat om de föreningar som grundades av de överlevande. Föreningarna som redan grundades under 1940-talet syftade till att skapa en gemenskap och ett sammanhang, och de föreningar som grundades i början av 1990-talet var främst ett motstånd mot de som förnekade att Förintelsen hade ägt rum. I detta kapitel redogör vi för de föreningar och berättargrupper som för närvarande är verksamma och som fortsätter att arbeta med att bevara, förmedla och förvalta minnet av Förintelsen:

- Förintelsens Röster
- Zikaron
- EDUT
- Föreningen Förintelsens Överlevande
- Berättargruppen Förintelsens Efterlevande

EDUT, Zikaron och Förintelsens Röster är förhållandevis nystartade föreningar som består av barn eller barnbarn till överlevande. Berättargruppen Förintelsens Efterlevande i Malmö består av barn och barnbarn till dem som en gång grundade Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen, och Föreningen Förintelsens Överlevande består idag också främst av barn till dem som grundade föreningen.

Föreningen Förintelsens Överlevandes nuvarande ordförande, Tommy Ringart, är till exempel son till Jakob "Kuba" Ringart. Under ett av våra samtal berättar Tommy Ringart om hur det gick till när han började engagera sig i

föreningen. Han berättar att hans pappa hade givit honom alternativen att engagera sig i Keren Kayemet ¹⁸² eller bli ordförande i Föreningen Förintelsens Överlevande. Han valde Föreningen Förintelsens Överlevande. I hans fall kan man därför säga att han inte enbart ärvde en berättelse, utan en förening och ett ordförandeskap.¹⁸³ Vi återkommer till detta med att ärva ett vittnesmål eller en berättelse och vad det är som har motiverat barn och barnbarn till att gå med i en förening och börja berätta, eller föreläsa som en del kallar det för. Men först presenterar vi de berättargrupper och föreningar som är aktiva idag och diskuterar hur de själva presenterar sig och syftet med sin verksamhet.¹⁸⁴

Vi kommer kortfattat att beskriva varför föreningarna grundades och hur de arbetar.¹⁸⁵ Kapitlet är långt ifrån heltäckande vad gäller de "nya" föreningarna, deras historik och nuvarande arbete. Som vi påtalar i inledningen till denna rapport är vi för närvarande mitt i ett arbete där vi studerar de överlevandes och efterlevandes minnesarbete i Sverige, både ur ett historiskt och ett samtida perspektiv. Det finns, oss veterligen, inte några tidigare vetenskapliga studier som berör hur de överlevande och deras efterlevande organiserat sig i en svensk kontext vilket innebär att vi har fått bygga vår kunskap från grunden. Vår framställning av de olika föreningarna i den här rapporten bygger alltså på hur kunskapsläget ser ut idag och på vårt syfte att skapa ett historiskt ramverk för lärare och elever som får möta medlemmar ur föreningarna i skolan.

Det har påverkat det utrymme som Föreningen Förintelsens Överlevande har i rapporten i relation till de nyare föreningarna Zikaron och Förintelsens Röster. Vidare vill vi betona att även EDUT¹⁸⁶ har en lång tradition av aktiva överlevande som, både som individer och som grupp, under 1990- och 2000-talen var verksamma i Göteborg med omnejd på ett sätt som påminner om Föreningen Förintelsens Överlevandes arbete i Stockholm samt Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Skåne. Detta är en historia som vi avser att undersöka närmare i vår pågående forskning.¹⁸⁷

Förintelsens Röster

Föreningen Förintelsens Röster grundades i Stockholm formellt 2022 efter två års förberedande arbete, bland annat med utbildning av föreläsare digitalt under pandemin. 2025 hade föreningen 40 medlemmar. Föreningen består av vuxna barn till överlevande från Förintelsen. Under ett av våra samtal med Sylvia Freund grundaren till föreningen får hon frågan om varför det var viktigt för henne att bilda en förening. Hon svarade så här:

Jag är ju barn till två överlevande. Båda mina föräldrar var från Polen och båda har suttit i koncentrationsläger. Det har väl varit så att i mitt barndomshem pratade man inte om tiden i koncentrationslägren under kriget. Man pratade om tiden före kriget och man pratade om tiden i ghetton, men inte om tiden i lägren och så pratade man om tiden efteråt när man kom till Sverige respektive Italien och sedan Israel. Jag tog upp det med mina föräldrar när jag blev äldre, dels att jag ville leva judiskt och hålla på traditionerna, dels fortsätta att föra deras berättelser och minnet av deras öden vidare. Jag kan säga att min pappa som kom

från ett väldigt sekulärt hem sa att: det där ska du inte göra, det kommer inte vara någon som är intresserad. Det kommer att vara bortglömt om en eller två generationer. Det kommer att kännas lika avlägset då som trettioåriga kriget eller franska revolutionen är idag. Att bibehålla de judiska traditionerna var inte heller det viktigaste för honom. För min mamma var det viktigare. Hon kom från ett religiöst hem. De pratade jiddisch i hennes barndomshem och för henne var traditionerna väldigt viktiga. Hon har skrivit en bok och i den skrev hon att det var svårt att berätta för oss, hennes barn, om det som hände henne och hennes familj, men hon hoppades att hennes barnbarn skulle föra historien vidare. Det blev i samband med att de blev äldre allt viktigare för mig att se till att deras historier blev berättade. Min pappa hade gått bort och min mamma var ännu äldre, över 90 år gammal och jag kände då att jag hade ett slags ansvar ändå att föra berättelserna vidare. (---) Vi kallas ju för den tysta generationen och jag kände att det var dags att vi skulle ta vårt ansvar och föra historierna vidare.¹⁸⁸

Svaret på varför Sylvia Freund grundade föreningen är mycket personligt och utgår från den egna erfarenheten av att växa upp som barn till två överlevande som berättade mycket litet om sina erfarenheter under Förintelsen. Båda lät sig dock intervjuas för Steven Spielbergs Shoah Foundation.¹⁸⁹ Hennes pappa berättade aldrig hemma om sina erfarenheter under Förintelsens annat än lite lösryckt om tiden i getton men inte något om tiden efter deportationen från ghetton i Lodz till koncentrationslägret i Auschwitz, men lämnade en skriftlig berättelse som enbart fick läsas när han gått bort. Han, liksom mamman, började berätta när de båda var mycket gamla och då om enstaka händelser från tiden i koncentrationslägren och från dödsmarschen. Efter att

hon själv hade deltagit i en hågkomstresa till Polen och berättade för sina föräldrar om upplevelser från resan så verkade det som det blev även för de möjligt att börja berätta. Det var som om båda föräldrarna då kunde börja dela fragment av det som hade drabbat dem för att de tyckte hon hade varit på platser där de hade upplevt omänskliga hemsgheter. Hennes mamma skrev två böcker om erfarenheterna i ghetton samt deltog vid hög ålder i en utställning på Historiska museet i Stockholm. Mamman vittnade även på andra sätt. Hon åkte till Auschwitz, men hon tog inte med sig sina barn utan sammanstrålade med israeliska ungdomar och soldater som åker dit på åminnelseresor och delade sina upplevelser med dem.

Sylvia Freunds föräldrar berättade således muntligt bara fragment för henne om sina erfarenheter. Hon ärvde skriftlig dokumentation där hennes pappa sammanställde sina upplevelser handskrivet i pärmar och mamman lämnade efter sig två böcker. Hon har inte något minne av att höra deras berättelser i sin helhet, men kände likväl ett ansvar att föra deras berättelser vidare:

Min pappa hade gått bort och min mamma var väldigt gammal och jag kände då att jag hade ett slags ansvar ändå att föra berättelserna vidare eftersom deras röster skulle tystna och jag inte ville att deras upplevelser skulle försvinna och därmed förintas (---) Vi kallas ju för den tysta generationen och jag kände att det var dags att vi skulle ta vårt ansvar och föra historierna vidare.¹⁹⁰

Alla efterlevande har således inte ärvt en berättelse eller fått hela berättelsen berättad för sig. De kan ha hört delar av berättelsen, men behöver även genomföra egna efterforskningar för att skapa en hel berättelse. Förintelsens Röster erbjuder därför sina medlemmar utbildning i

hur de på bästa sätt kan förmedla sina släktingars berättelser. Innan en ny talare eller föreläsare håller en offentlig föreläsning gör hen det inför en mindre grupp. Vid en deltagande observation vid ett sådant tillfälle deltog grundaren för Förintelsens Röster, en erfaren föreläsare tillika professionell producent, en medlem från Föreningen Förintelsens Överlevande samt Willy Silberstein (före detta ordförande för Svenska Kommittén mot Antisemitism, SKMA). Efter föreläsningen lämnade lyssnarna sin feedback på såväl innehåll som framförande. Det handlade bland annat om praktiska saker som om hur och vilka kartor och vilka bilder som kan användas, vilka ord som kanske måste förklaras för skolelever (deportation, Gestapo o.s.v.) och tips om att anknyta till mobbning i dagens samhälle och skola samt hur föreläsaren ska hantera frågor om det pågående kriget i Gaza.¹⁹¹ Utbildningen syftar således till att skapa trygghet hos den som ska berätta, men även en förståelig och sammanhängande berättelse som kan nå ut och landa hos den som lyssnar.

På hemsidan presenterar sig föreningen sig och sitt syfte så här:

Förintelsens Röster, en ideell förening som strävar efter att sprida kunskap och förståelse om Förintelsen genom att hålla föredrag i skolor, föreningar och på företag. Vi utgör en unik röst i det svenska samhället då våra medlemmar är vuxna barn till dem som överlevde Förintelsen. Våra berättelser om denna mörka period i historien är personliga, engagerande och tankeväckande.

Våra föräldrar har oftast, som mycket unga, förlorat de flesta av sina nära under Andra Världskriget och tvingats starta helt nya liv när kriget tog slut. Många kom föräldralösa till Sverige. De fasor de upplevde under krigsåren gjorde att många av dem levde resten av sina liv med djupa trauman.

Vi, deras barn, har fått skapa oss ett eget förhållningssätt till deras förflutna. Det har präglat oss, våra liv, våra familjer och våra berättelser. Vi vill berätta våra föräldrars historia och vad de tvingades gå igenom för att den inte ska glömmas bort och för att alla ska lära sig av historien.

Vi vill främja medvetenhet om varningstecken för antisemitism och rasism, samt bidra till ökad empati och tolerans i samhället.

Vår ideella verksamhet syftar till att hedra offren och säkerställa att Förintelsen aldrig glöms bort.¹⁹²

Föreningens syfte är mångfacetterat och kan beskrivas som både etiskt och samhällspedagogiskt. Verksamheten handlar om att minnas och dra lärdom av Förintelsen, att hedra offren och samtidigt värna om ett öppet och tolerant samhälle. Föreningens arbete är därför inte enbart ett sätt att bevara minnet av Förintelsen. De personliga berättelserna fungerar också som verktyg i ett aktivt försvar av demokratin och ett medvetet arbete mot antisemitism, rasism och intolerans samt en kamp mot glömskan. Arbetet handlar dels om att inte låta minnet av dem som mördades under Förintelsen gå förlorat, dels om att förmedla de lärdomar som historien erbjuder för att säkerställa att något liknande aldrig ska kunna ske igen.

Zikaron

Zikaron startades 2013 på initiativ av två barnbarn till överlevande: Adina Broström och Nadine Gerson Flam. Idag har föreningen ett 20-tal föreläsare i åldrarna 20 till 50 år. Det de har gemensamt är att de alla är antingen barnbarn eller barnbarnsbarn till en eller flera personer som har överlevt Förintelsen.

I en intervju med *Svenska Dagbladet* berättar Adina Broström:

Tanken med Zikaron är att judiska ungdomar ska föra vidare berättelser från sina släktingar som överlevt Förintelsen. Vi tar våra far- eller morföräldrars historia och beskriver den på ett personligt och gripande sätt. Vi försöker inte ta bort några detaljer. Vi vill beröra eleverna, helt enkelt [...] och [vi ser det som vår] uppgift att som tredje generationens överlevande hålla kunskapen om Förintelsen levande.¹⁹³

På sin hemsida beskriver Zikaron sig som en ideell förening som erbjuder föreläsningar om Förintelsen i högstadie- och gymnasieskolor.¹⁹⁴ Namnet Zikaron, betyder ”minne” på hebreiska och ”genom att bevara minnet av Förintelsen” vill föreningen motverka ”okunskap som leder till antisemitism och andra typer av främlingsfientlighet”.¹⁹⁵

Så här presenterar grundarna upprinnelsen till Zikaron i en presentation för nya medlemmar:

På Förintelsens minnesdag den 27 januari 2013 hölls en minnesgudstjänst i Stockholms Stora Synagoga. Där höll en ung tjej vid namn Henrietta tal om antisemitism och hur hon tillsammans med sin bästa vän Nathalie gått ut i skolor och föreläst om Förintelsen för att se till att bekämpa den okunskap som mött henne just i skolan. I publiken satt några som tyckte att det Henrietta och Nathalie gjort var otroligt viktigt och något som borde fortsätta i större skala. Därefter startades föreningen Zikaron.¹⁹⁶

De som satt i publiken den dagen var Zikarons båda grundare. I en intervju med Nadine Gerson Flam betonar hon att både hon själv och den andra medgrundaren, Adina Broström, precis som

zikaron זכרון

Daniel Feinbaum

1

Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö, uttalade orden ”vi måste göra något” efter att ha lyssnat till Henriettas tal i synagogan.¹⁹⁷ För dem båda var det tydligt att de överlevande höll på att gå ur tiden och att det var deras tur att ta över uppdraget att berätta om Förintelsen. Zikarons grundare är barndomsvänner och är båda barnbarn till överlevande från Förintelsen. För närvarande går de inte själva ut och föreläser i skolor utan arbetar i stället strategiskt för att expandera och professionalisera föreningen.¹⁹⁸

Vem som helst som är del av den så kallade tredje eller fjärde generationen får gå med i Zikaron. Föreningen förväntar sig att medlemmarna undervisar i skolor minst 2 till 3 gånger per termin. För att få undervisa måste en ny medlem dock först genomgå en internutbildning som innebär att denne vid tre olika tillfällen får ”testa” sin berättelse inför andra nybörjare samt inför utbildningsledaren, Willy Silberstein. Vid det första utbildningstillfället får deltagaren information om Zikaron och hur föreningen arbetar, vid det andra tillfället presenterar deltagaren en version av den berättelse man vill förmedla i skolor och får feedback på den och vid det tredje tillfället presenteras den reviderade berättelsen för ytterligare feedback och deltagaren kan sen börja föreläsa som medlem av och representant för Zikaron.

Syftet med processen är att medlemmarna ska kunna känna sig trygga i sitt eget berättande när de går ut i skolorna. Utbildningen är också en slags kvalitetssäkring för föreningen; eftersom syftet är att öka kunskapen om Förintelsen och motverka antisemitism vill föreningen att medlemmarna ska vara så retoriskt och pedagogiskt skickliga som möjligt. Samtidigt finns det inte några krav på tidigare erfarenhet av att tala inför stora grupper eller undervisa ungdomar. Det här är också en del av Zikarons uttalade vision: ”att erbjuda professionella och pedagogiska

föreläsningar om Förintelsens öden anpassade för olika skolklasser”.¹⁹⁹

Sedan januari 2025 har även Zikaron anställt en person, Anna Bratt, som sköter all administration åt föreningen. Vid en intervju med henne berättade hon om både glädjen i att arbeta med något som hon känner ett starkt engagemang för och det omfattande administrativa arbete som numera ingår i rollen, såsom bokningar, återkoppling och utvärderingar. Ett arbete som medlemmarna tidigare fick göra på kvällar och helger. Nu kan de i stället helt fokusera på sina föreläsningar och skolbesök. Det är även Anna Bratt som sköter föreningens e-post, sociala medier och marknadsföring. Marknadsföringen syftar främst till att nå ut till skolor som inte tidigare bjudit in en föreläsare från Zikaron. I intervjun framhåller Anna Bratt att det i huvudsak är skolor belägna i socioekonomiskt resursstarka områden, där många familjer har akademisk bakgrund, som tar kontakt med föreningen. Hon betonar att det är av stor betydelse att dessa skolor och deras elever får ta del av Zikarons föreläsningar. Samtidigt lyfter hon, i linje med föreningens övergripande målsättningar, behovet av att bredda räckvidden och i högre grad nå skolor i andra områden som i dag i mindre utsträckning tar del av verksamheten.²⁰⁰

Behovet att nå ut bredare och till fler skolor har även synliggjorts av Zikarons grundare i en debattartikel som publicerades i *Sydsvenskan* i början av 2020. I artikeln poängteras att det krävs krafttag från alla håll i samhället för att motverka antisemitism och andra typer av främlingsfientlighet, men speciellt från skolan. ”Aldrig någonsin får en skola undvika att undervisa om Förintelsen – då är vi ett steg närmare att historien upprepar sig”, skriver Adina Broström och Nadine Gerson Flam.²⁰¹

Zikarons arbete med att utbilda och förbereda sina föreläsare, liksom ambitionen att nå så många skolor som möjligt, kan tolkas

som uttryck för en pågående professionaliseringsprocess inom förmedlingen av vittnesmål från Förintelsen.²⁰² Samtidigt finns ett fortsatt starkt personligt engagemang i att minnas och förmedla den egna familjens historia och att föra kunskapen om Förintelsen vidare. Föreläsningarna knyter dessutom tydligt an till skolans demokratiuppdrag och betonar frågor om mänskliga rättigheter, ansvar och motstånd mot antisemitism och främlingsfientlighet.

EDUT

Berättargruppen EDUT²⁰³ är en del av Judiska församlingen i Göteborg och består av första, andra och tredje generationens överlevande.²⁰⁴ De erbjuder sedan 2015 skolor i Göteborg och Västra Götalandsregionen personliga vittnesmål från Förintelsen, för skolungdomar och anordnar fortbildningsdagar för lärare.

Nava Bergman, EDUTs grundare, beskriver hur berättargruppen kom till och dess syfte i ett tal på åminnelsedagen den 27 januari 2025:

EDUT är ett hebreiskt ord som betyder vittnesmål. Vår tioåriga verksamhet i skolor i Göteborg och Västra Götalandsregionen med att framföra kostnadsfria personliga vittnesmål från Förintelsen är en länk i en berättarkedja. Kedjan inleddes på 1990-talet av en grupp överlevande för att via det personliga vittnesmålet motbevisa förnekandet av Förintelsen och dess fasor. Vi hoppas att berättarkedjan de inledde och som vi på EDUT har axlat under det senaste decenniet kommer att pågå oavbrutet från generation till generation som ett permanent inslag i skolans arbete för demokrati, mänskliga rättigheter och värdegrund och mot antisemitism, rasism och intolerans. Detta så att minnena och lärdomarna från Förintelsen aldrig bleknar.²⁰⁵

Citatet från talet visar att EDUT har en liknande tillkomsthistoria som Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen och Föreningen Förintelsens Överlevande. Det första initiativet till att bilda en berättargrupp i Göteborgsområdet togs av de överlevande för att aktivt göra motstånd mot förintelseförnekarna. Innan EDUT bildades fanns det alltså flera överlevande i Göteborg med omnejd som började gå ut i skolor och andra sammanhang för att berätta och vittna om sina erfarenheter under Förintelsen. En av dem var Ferenc Göndör som vi har nämnt tidigare i denna rapport. Andra personer som kan nämnas är Abraham Frischer och Leon Rytz. Deras vittnesmål finns idag att lyssna till på EDUTs webbplats. De medlemmar som nu utgör EDUT ser sig som ingående i ett led i vad Nava Bergman kallar en berättarkedja. De föregicks av de överlevande och EDUTs förhoppning är att de ska följas av kommande generationer.²⁰⁶ Här ser vi alltså stora likheter med utvecklingen i Stockholm och Malmö, där barn till överlevande har tagit över föreningen eller berättargruppen samt berättandet och vittnesmålen efter sina föräldrar. EDUT består idag främst av individer som har ärvt ett vittnesmål eller en berättelse, men även av föreläsare som söker efter sin familjs historia och sitt sammanhang.²⁰⁷ Flera av deltagarna bär på berättelser om föräldrar som bedrivit ett aktivt minnesarbete, medan andra först i vuxen ålder har upptäckt eller fått vetskap om sin judiska bakgrund och familjens historia. EDUT vill bevara och föra vidare minnet av Förintelsen genom personliga vittnesmål och samtidigt verka för en demokratisk och antirasistisk samhällsutveckling. Detta är också något som lyfts fram av andra berättargrupper och föreningar.

I en verksamhetsplan för de kommande åren tydliggörs varför EDUT har valt göra skolbesök och vad de vill åstadkomma med dessa besök:

Vi levandegör det värsta en identifierbar grupp människor kan utsättas för. Vi gör detta för att det varken skall hända oss judar igen eller någon annan minoritetsgrupp. Det personliga vittnesmålet ger eleverna ett starkare intryck än vad man kan nå genom vanliga lektioner. Det öppnar elevernas sinnen för temat Förintelsen och dess lärdomar och därmed leder till reflektion/samtal med föreläsaren och i gruppen, i synnerhet när det erbjuds i mindre grupper. Reflektion och samtal utmynnar i insikt om individens skyldighet att tänka kritiskt och att agera ansvarsfullt i ett sunt samhälle.

Genom att integrera vittnesmålen i skolans arbete med demokrati och mänskliga rättigheter strävar EDUT efter att motverka antisemitism, rasism och intolerans. Därför erbjuder de även fortbildningar för lärare och rektorer. Målet är att vittnesmålen ska bli ett permanent inslag i skolans arbete för demokrati och alla människors lika värde, och mot antisemitism, rasism och främlingsfientlighet.

EDUT arbetar även med att kvalitetssäkra personliga berättelser genom utbildningsseminarier, presentationsteknik och personlig handledning för nya föreläsare. Detta för att vittnesmålen ska nå fram till sin målgrupp på bästa sätt, men också för att föreläsarna ska känna sig trygga och kompetenta i sitt arbete. För att behålla föreläsarnas engagemang i verksamheten och den höga kvaliteten i föreläsningarna anordnar EDUT fortbildning och arbetar för att svetsa samman gruppen av föreläsare. Man håller möten för att föreläsarna ska få utbyta erfarenheter och få annan stimulans. Syftet är att föreläsarna ska få ny inspiration och känna trygghet i rollen som föreläsare.²⁰⁸

EDUTs strategidokument synliggör att en sorts professionalisering av berättandet har ägt rum efter att den andra och tredje generationen

tog över uppdraget att föra vidare de överlevandes vittnesmål. Det understryks att minnet av Förintelsen och dess lärdomar utgör ett led i skolans arbete för demokrati och alla människors lika värde och mot antisemitism och intolerans. Vittnesmålen är fortfarande viktiga och för många av EDUTs föreläsare finns samma personliga relation till vittnesmålen och berättandet, men målet för EDUT är inte enbart att berätta om den egna eller släktingens erfarenhet under Förintelsen. Detta kan förstås som att EDUTs verksamhet över tid har rört sig från att huvudsakligen förmedla personliga vittnesmål mot ett mer pedagogiskt berättande, där vittnesmålen fungerar som ett medvetet redskap i skolans långsiktiga demokratiarbete.

Föreningen Förintelsens Överlevande

I föregående kapitel berättade vi om att Föreningen Förintelsens Överlevande grundades 1992 som ett svar på röster som förnekade Förintelsen, till exempel Ahmed Ramis i Radio Islam. Inskrivet i föreningens stadgar var från början att både överlevande och barn till överlevande fick gå med i föreningen.²⁰⁹ Föreningen Förintelsens Överlevandes nuvarande ordförande, Tommy Ringart, gick till exempel med och blev invald i styrelsen under den tid då de flesta föreningens medlemmar var överlevande. Det här har fortsatt även i den andra generationen. Några har föräldrar som var medlemmar i föreningen och andra har gått med av eget, personligt engagemang. De medlemmar som nu sitter i styrelsen har alla varit medlemmar under många år och har därför arbetat sida vid sida med de överlevande som grundade Föreningen Förintelsens Överlevande på 1990-talet.

När föreningen var som mest aktiv med föreläsningar var det ett 50-tal föreläsare som var

ute och föreläste och det finns fortfarande överlevande som går ut och berättar, så som Piotr Zettinger samt Jovan och Dina Rajs. Annars består Föreningen Förintelsens Överlevande idag, likt de andra föreningarna och berättargrupperna främst av barn och barnbarn till överlevande. En central del av verksamheten utgörs fortsatt av skolbesök och föreläsningar för skolelever. Samtidigt har Föreningen Förintelsens Överlevande även fortsatt att initiera andra former av minnesbevarande arbete.

Ett betydelsefullt initiativ togs i början av 2000-talet genom projektet *fem i tolv*. Inom ramen för detta projekt tog föreningen kontakt med ett tjugotal överlevande som av olika skäl saknade möjlighet eller ork att medverka i de omfattande inspelningar av vittnesmål som genomfördes under 1990-talet av det som i dag är USC Shoah Foundation – The Visual History Archive, där omkring 300 vittnesmål.²¹⁰ Projektet *fem i tolv* kan därmed förstås som ett komplement till dessa tidigare insatser och som ett sätt att säkra ytterligare vittnesmål inför framtiden.²¹¹

Föreningen Förintelsens Överlevande använde samma metodik och frågeformulär som USC Shoah Foundation och kopior av de färdiga vittnesmålen överlämnades till Yad Vashem och publicerades i redigerat och i ursprunglig version av UR.²¹²

Ett annat initiativ genomfördes 2018, då Föreningen Förintelsens Överlevande i samarbete med Forum för levande historia deltog i utplaceringen av så kallade snubbelstenar (*Stolpersteine*) på tre platser i Stockholm. Dessa markerade de sista kända adresserna för judar som hade sökt skydd i Sverige undan nazistiska förföljelser men som senare utvisades och mördades under Förintelsen. Det sågs som ett sätt att konkret binda samman den svenska historien med Förintelsen och synliggöra Sveriges relation

till de förföljda judarnas öden.²¹³

I föreningens verksamhetsberättelser för de senaste åren går också att se hur de efterlevande har förvaltat den förening som byggdes upp av de överlevande under 1990-talet. Föreningen Förintelsens Överlevande är till exempel fortfarande medlem i flera internationella organisationer, som European Association of Jewish Survivors of the Holocaust, Association of Holocaust organizations (AHO), World Federation of Jewish Child Survivors of the Holocaust and Descendants samt är vänförening till Yad Vashem. Föreningen arbetar också fortfarande brett med olika konst- och teaterprojekt, skolbesök, ekonomiskt stöd till välgörande ändamål och deltar aktivt i och inför minneshögtider.²¹⁴ Liksom tidigare medlemmar medverkar dagens medlemmar också ofta i olika mediasammanhang och arbetar i samma anda som sina föregångare med politiska frågor som rör Förintelsens minne. 2022 deltog, till exempel, en av föreningens styrelseledamöter vid en hearing som anordnats av justitiedepartementet rörande ett lagförslag om förnekandet av Förintelsen.²¹⁵ Föreningens nuvarande ordförande, Tommy Ringart, satt även med som expert i utredningen inför inrättandet av Sveriges museum om Förintelsen, och föreningen var mycket aktiv både när initiativet togs och när museet senare förverkligades. Museet öppnade 2022.²¹⁶ Vidare har Föreningen Förintelsens Överlevande, sedan den 7 oktober 2023, funnit en ny relevans i sitt arbete. I inledningen till föreningens verksamhetsberättelse för 2023 skriver man följande:

Föreningen Förintelsens Överlevande kan se tillbaka på ett mycket intensivt år 2023. Slutet av året präglades dock av massakern på medborgare i Israel i samband med Hamas terrordåd i oktober. De 1200 människor som mördades då, de flesta judar, innebar den

största massakern på judar sedan Förintelsen. Föreningen Förintelsens Överlevande bildades 1992 för att motverka förnekandet och glömskan av Förintelsen och för att motverka antisemitism och rasism. Det som vi upplever efter massakern och det efterföljande kriget i Gaza av antisemitiska uttalanden och fysiska angrepp mot judar och judiska institutioner visar med all önskvärd tydlighet att vårt arbete behövs.²¹⁷

Berättargruppen Förintelsens Efterlevande

Berättargruppen Förintelsens Efterlevande i Malmö och Lund består främst av barn och barnbarn till de personer som grundade Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen i Malmö. Det finns även medlemmar som inte har en förälder eller tidigare släkting som har varit medlem av den tidigare föreningen, men generellt kan man säga att Berättargruppen har arvt sina släktingars berättelser och uppdraget att informera om Förintelsen. Gruppen presenterar sig själv så här:

Berättargruppen Förintelsens efterlevande är en grupp av barn och barnbarn till judiska överlevande från Förintelsen som tagit på sig ansvaret att berätta om sina anförvantes upplevelser före, under och efter Förintelsen. I nästan 30 år besökte medlemmarna i Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen framför allt skolor och berättade om sina upplevelser för hundratusentals ungdomar och vuxna. Nu när deras röster har tystnat, har Berättargruppen Förintelsens efterlevande tagit över plikten att föra vidare ögonvittnenas berättelser.²¹⁸

I citatet ovan framgår att gruppen som helhet

betraktar det som sitt ansvar att berätta om sina släktingars erfarenheter från, innan och efter Förintelsen. De ser det som en plikt att föra vidare deras berättelser.

Liksom sina föräldrar föreläser medlemmarna i Berättargruppen Förintelsens Efterlevande regelbundet i skolor runt om i Malmö och Lund med omnejd. Det förekommer även att gruppens medlemmar föreläser på andra orter i Skåne och en bit in i Blekinge. Utöver detta pedagogiska arbete bedriver de även andra former av kunskaps- och minnesarbete. En av gruppens medlemmar, Peter Vig, arbetade tidigare som judisk resurs på Borgarskolan i Malmö, en roll han innehade från 2019, efter sin pensionering från läraryrket, fram till 2025. Han var dessutom engagerad i arbetet med att skapa den permanenta utställningen på Borgarskolan om skolans funktion som reservsjukhus 1945.²¹⁹ Förutom detta arbete inom skolan så anordnar gruppen även aktiviteter som riktar sig till allmänheten i stort. Exempelvis organiserades en berättarkväll med musik vid Malmös stadsbibliotek under hösten 2025.²²⁰ Inom ramen för vårt forskningsprojekt *Minne och aktivism* har vi även anordnat seminarieserien *Att minnas, forska och utbilda om Förintelsen*, där medlemmar från Berättargruppen deltar aktivt både som presentatörer och som deltagare.²²¹ Vissa av dessa seminarier genomförs som publika evenemang. Exempelvis arrangerade vi tillsammans med Malmö Konstmuseum ett seminarium om *Konsten som ett svar på Förintelsen*.²²²

Som vi har nämnt i tidigare kapitel är också Barbro Posner medlem i Berättargruppen Förintelsens Efterlevande i Malmö. Hon har gjort ett föredömligt arbete med att dokumentera och skriva den tidigare föreningen, Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnens, historia.²²³ En annan medlem, Henrietta Stein, har skrivit en bok, *Judith & Abram*, om sina

föräldrars historia. Båda föräldrarna var aktiva medlemmar i Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen.²²⁴ Medlemmarna i Berättargruppen Förintelsens Efterlevande i Malmö är därmed aktiva i sitt eget minnesarbete, samtidigt som de minns, bär vidare och är förankrade i sina äldre släktingars minnesarbete.

Under året 2026 har och kommer Malmö stad att sätta upp minnesskyltar på 21 skolor för att hedra de överlevande som delat sina vittnesmål på skolorna. Vid dessa ceremonier deltar deras efterlevande. De håller tal, men läser även delar av sina föräldrars vittnesmål och utdrag ur brev från elever som deras föräldrar mötte under sina skolbesök.

Lena Rubinstein-Reichs mamma Cesia Rubinstein besökte Borgarskolan många gånger för att vittna inför skolklasser och har hedrats med en minnesskylt vid skolans ingång. Lena Rubinstein Reich deltog vid avtäckningsceremonin. I ett tal skolklassen i hörsalen berättade hon om att det inte var en lätt uppgift för hennes mamma eller de andra överlevande att vittna. De började ofta gråta när deras mördade familjemedlemmar kom på tal. Men plikt de ansåg likväl att det var deras plikt som ögonvittnen att berätta, eftersom de hade överlevt.²²⁵

Minnesplaketterna kan förstås som ett tydligt erkännande av den betydelsefulla insats som de överlevande gjort genom att dela sina vittnesmål med elever och därigenom bidra till skolornas undervisning om Förintelsen.

De efterlevandes individuella motiv för att börja föreläsa eller berätta

Det ärvda ansvaret och plikten att berätta har varit ett återkommande tema i de konversationer som vi har fört med några av gruppernas medlemmar. Vi har även ställt samma fråga som Hédi Fried inledde denna rapport med

att besvara: ”Vad fick dig att börja föreläsa?” i mejl till medlemmar av olika föreningar.” En person, som är medlem i både EDUT och Berättargruppen i Malmö, skriver:

2017, Förintelsens minnesdag i Helsingborg, ceremonin i Rådhuset. En tjej från Zikaron i Göteborg (kommer tyvärr inte ihåg hennes namn) delade sina farföräldrars berättelse. Jag satt där, lyssnade, och tänkte att hon kunde vara min dotter. Som tar sitt ansvar och berättar. Men var, var jag då? På vilket sätt tog jag mitt ansvar?²²⁶

Svaret visar hur generationer kan påverka varandra på olika sätt. I detta fall är det emellertid den äldre individen som, genom den yngre personens berättande, finner inspiration och motivation att själv börja berätta offentligt och, som hen själv uttrycker det, ta sitt ansvar. Detta väcker frågan om hur de efterlevande själva definierar och förstår det ansvar de upplever sig bära.

En person från Föreningen Förintelsens Röster menar att svaret finns på olika plan:

Det känns nu, mer än någonsin, viktigt att berätta om vad som kan hända ett folk när ondskan tar makten, som den har gjort många gånger om i historien och specifikt i judarnas historia. Det är viktigt att ta fram fakta och bevis för att förstå förloppet av försök att skrämja, isolera, deportera och förinta ett

folk samt informera och utbilda den stora majoriteten/tysta majoriteten som ligger i gråzonen. De som är fyllda med hat är nog svårare att övertyga och förändra.

Förintelse av judarna ska inte hända igen.

Aldrig.

Förintelse på folk ska inte ske. Aldrig.

Jag försöker dra mitt strå till stacken.

I och med att jag föreläser om detta inbillar jag mig att jag kan nå ut med detta budskap och påverkar andra att våga ta ansvar, inte vara passiva, engagera sig i detta, hjälpa/rädda andra, göra sina röster hörda när det gäller överträdelser och förföljelser av andra, speciellt minoriteter som är oftast måltavlor för en rad olika destruktiva patogenetiska drivkrafter såsom, skuld, avund, underlägsenhet, hat, barbarism, totalitarianism, intolerans, rasism, mm.

Ibland skakar jag av ilska, sorg och apati, men känner mig stark.

Dessutom vill jag berätta om min familj, som var offer för hemska omständigheter, och levandegöra dem som vanliga människor som ville leva, leka, studera, arbeta, fira, skratta och andas precis som alla andra medborgare. Genom att jag berättar om dem och säger deras namn glöms de aldrig bort.

Genom min berättelse ämnar jag att "lämna över stafettpinnen" både till min familj och andra som jag kommer i kontakt med. Jag vill skapa kontinuitet och fortsätta bygga på den okrossbara kedjan som aldrig ska brytas. Den ska stärkas och frodas.²²⁷

I svaret beskriver hen olika motiv till att hen började berätta. Alla dessa motiv kan dock kopplas till ett ansvar som hen upplever sig bära, framför allt ansvaret att motverka att något liknande Förintelsen någonsin åter ska kunna drabba det judiska folket eller något annat folk. Föreläsandet blir därmed för det första ett sätt att ta ansvar genom att försöka nå ut till unga

människor och uppmuntra dem att själva ta ansvar: att våga agera, att inte förbli passiva, utan att stå upp för andra och höja sina röster när rasism och intolerans visar sig. Här framträder alltså en föreställning om att alla har ett ansvar gentemot samhället. Alla ska bidra till att motverka en negativ samhällsutveckling och i stället verka för ett demokratiskt och tolerant samhälle. I förlängningen handlar detta om att säkerställa att Förintelsen, eller andra folkmord, aldrig tillåts ske igen. För det andra innebär föreläsandet ett ansvar på det mer personliga planet: ansvaret att upprepa sina mördade släktingars namn och på så vis säkerställa att de, såsom den judiska traditionen påbjuder, säkerställa att de aldrig glöms bort. För det tredje anknyter hen till den judiska traditionen "om detta må ni berätta" som föreskriver att berättandet ska gå från generation till generation.

Även en medlem av EDUT fick frågan "Varför började du att berätta?" Svaret anknyter till den judiska traditionen:

Min fru hade visat mig annonser i vårt församlingsblad där man bad oss som var barn till någon som hade suttit i koncentrationsläger att komma till ett möte. Jag anmälde mig 2014 efter den andra eller tredje annonsen. [...] Det var ganska mycket snack på mötet som inte ledde någonstans, men en man berättade sin historia. Han tyckte att det bara var att berätta allt i kronologisk ordning. Så jag tog det lilla som min pappa hade berättat

tillsammans med det min faster ville berätta. Skälet till att jag tog mig samman för att berätta var nog att om inte jag gjorde det så vem skulle göra det?

Den avslutande tanken i detta skriftliga svar för tankarna till ett känt citat från Hillel: "Om jag

inte är för mig själv, vem är då för mig? Men om jag bara är för mig själv, vad är jag då? Och om inte nu, när?” Citatet kan förstås som en etisk uppmaning till balans mellan självbevarelse och medmänskligt ansvar. I relation till efterkommande till Förintelsens överlevande är Hillels ord en påminnelse om det dubbla ansvar som många upplever: dels att bevara sin egen identitet och historia, dels att föra vidare minnet av det som skett för att motverka glömska och passivitet. Den avslutande frågan ”Och om inte nu, när?” kan därmed tolkas som ett etiskt imperativ att handla i nuet, att ta ställning och agera för att förhindra att historien upprepar sig.

Det finns dock andra medlemmar Föreningen Förintelsens Röster som inte specifikt talar om ett etiskt ansvar, men som likväl uttrycker att de vill ägna sig åt en meningsfull aktivitet:

För min del var det så att jag var på en session på Limmud som hette ”Den stumma generationen”. Där ställde de en förfrågan och uppmanade folk att kontakta föreningen Förintelsens Röster om vi kunde tänka oss att föreläsa i skolor. Jag pratade med Sylvia Freund och vi kom överens om att jag förut-sättningslöst kunde komma på deras möten. Jag hade innan inte ens funderat på det. Till saken hör att jag då gått i pension och ville göra något meningsfullt.²²⁸

Citatet belyser hur berättandet för vissa har blivit en del av en kollektiv identitet som efterlevande i Sverige, där de uppmuntrar och inspirerar varandra att engagera sig och föra berättelserna vidare. I citatet nämns även att barnen till de överlevande ibland har kallats den stumma generationen. Uttrycket ”den tysta eller stumma generationen” kommer bland annat från Edward A. Masons och Eva Fogelmans dokumentärfilm *Breaking the Silence: The Generation After*

the Holocaust från 1984 som handlar om hur barnen till de överlevande har brottats med att leva i skuggan av Förintelsen och med de outtalade och obesvarade frågor som de inte har vågat ställa till sina föräldrar. Dokumentärfilmen handlar även om deras strävan efter att hitta sin egen röst och konfronteras med frågan om hur de själva ska kunna berätta om Förintelsen för sina egna barn.²²⁹ Det finns spår av dessa tankar i hur Föreningen Förintelsens Röster presenterar sig (se ovan). En medlem från Föreningen Förintelsens Överlevande tangerar relationen mellan generationerna när hen formulerar sitt svar på vår fråga om varför hen började att föreläsa. Hen skriver:

(...) det här är ingen lätt fråga att svara på. Nu när jag funderar på det så tror jag att det i första hand handlar om att de överlevande sakta lämnade oss. Jag har ju varit medlem i FFÖ:s styrelse i åtminstone 20 år och där diskuterade och oroade sig den första generationen mycket över framtiden för minnet av Förintelsen. De hoppades på att vi i andra generationen skulle ta över berättandet, men till slut så tog tredje generationen tag i detta 2013 och bildade föreningen Zikaron. Själv kände jag att jag ville berätta mammas historia, men tvekade att göra det medan hon ännu var i livet. Mamma lämnade oss 2023 och då blev det också en del i mitt sorgearbete att berätta om hennes liv.²³⁰

För barnbarn och barnbarnsbarn till överlevande är svaren på frågan om varför de har börjat berätta om sina släktingars vittnesmål minst lika mångbottnade som hos barnen. Den mest påtagliga skillnaden är att de flesta barnbarn och barnbarnsbarn har vuxit upp med ett utbildningssystem där lärare i hög grad har

uppmuntrat dem att återge sina släktingars berättelser, antingen i det egna klassrummet eller i skolans övriga undervisningssammanhang. De berättar också att olika skolprojekt om till exempel antisemitism eller förintelseförnekelse har gjort dem uppmärksamma på värdet av att berätta för sina skolkamrater om vad deras släktingar har genomlevt. Samtidigt har de även sökt sig till dessa berättelser för att komma närmare sina far- eller morföräldrar som de i vissa fall aldrig fått träffa eller enbart har känt under en kortare period av sina liv.

En medlem av Zikaron som är 21 år gammal berättar under en intervju för oss varför hen ville börja föreläsa:

[Föreläsandet] har varit ett sätt att närma sig min morfar, som jag främst pratar om [när jag besöker skolor]. Jag hann lära känna honom i 15 år av mitt liv, vilket ändå är ganska lång tid...och jag känner ju honom som väldigt glad och vi spelade spel och vi målade. Han var liksom glad och positiv. Sen när jag blev tillräckligt gammal för att förstå allt det här så var det som att jag inte begrep hur han kunde vara så när han hade gått igenom allt han hade gått igenom och det blev ett sätt att närma mig honom på ett plan som jag inte hade lärt känna honom när han var vid liv.²³¹

Det är dock inte något som är unikt för barnbarn och barnbarnsbarn att bli medlem i en förening och börja föreläsa som ett sätt att närma sig eller minnas en släkting genom att förstå deras historia. En medlem av föreningen Förintelsens Röster skriver som svar på vår fråga om varför hen började föreläsa:

Min mammas motvilja att berätta om sina upplevelser och mitt behov som tonåring att få en sammanhängande berättelse om min

mammas tillvaro under kriget. Jag hade hela tiden en känsla av att det fanns så mycket mer hon kunde berätta för mig.

En utlösande faktor var den politiska utvecklingen med de nynazistiska rörelserna som växte fram. Jag minns ...mordet på John Hron, Faurissons Sverigebesök och Ahmed Ramis kartläggning av människor med judisk identitet. Flera som jag känner fanns med på Ramis lista.

Jag tror också att tillkomsten av Förintelsens minnesdag, boken "Levande historia" och skapandet av Forum för levande historia successivt bidrog till en känsla av att det fanns en social acceptans att synliggöra min mammas erfarenheter. Att första generationens berättare på grund av ålder inte kunde fortsätta i all oändlighet har också haft betydelse för mitt beslut att börja berätta.

Att berätta om min mamma är min protest, en enkel motståndshandling. Jag vill inte bemöta samtidens främlingsfientlighet och antisemitism med tystnad.

Berättandet är även mitt sätt att vårda historien, men också att fylla konturerna av min mammas familj och släkt med liv. Varje gång jag berättar omfamnar jag min familjehistoria och känner mig lite närmare [den].²³²

Svaret börjar och slutar med hur hens berättande har varit ett sätt för hen att närma sig sin mamma och sin mammas mördade familj. Hen understryker även hur det institutionella stödet för en viss typ av berättande kan vara avgörande för en människas vilja och möjlighet att berätta.

Sammanfattning

Det finns idag fem olika föreningar som är aktiva med att erbjuda och ge föreläsningar om sina eller sina släktingars erfarenheter under Förintelsen: Föreningen Förintelsens Röster, Zikaron, EDUT, Föreningen Förintelsens Överlevande och Berättargruppen Förintelsens Efterlevande. Föreningarnas syften är mångdimensionella men gemensamt för alla är att deras verksamhet utgår från en strävan att bevara, bearbeta och förmedla minnet av Förintelsen. Föreningarnas arbete kan emellertid inte enbart förstås som ett minnesbevarande projekt, utan rymmer även samhällspedagogiska och demokratifrämjande dimensioner. Genom att förmedla sina släktingars erfarenheter från Förintelsen försöker föreningarna att aktivt motverka antisemitism, rasism och intolerans samt bidra till att upprätthålla grundläggande demokratiska värden.

Flera av de nybildade föreningarna erbjuder utbildning som syftar till att stärka medlemmarnas förmåga att förmedla sina släktingars vittnesmål och genomföra föreläsningar på ett professionellt sätt. Utbildningarna handlar inte enbart om att utveckla kommunikativa färdigheter, utan även om att skapa en känsla av gemenskap samt trygghet och säkerhet hos de personer som ska föra sina släktingars berättelser vidare.

I tidigare kapitel har vi visat hur även överlevande under sin aktiva tid diskuterade sitt arbets genomslag och effektivitet. Till skillnad från de efterlevande hade de överlevande dock en annan och mer självklar auktoritet i klassrummet, eftersom deras berättelser grundades i egna erfarenheter av det som skildrades. Att ärva en berättelse och uppdraget att berätta har därför, för föreningarna och de efterlevande, inneburit en omvärdering av hur man berättar och vad som ger eleverna en känsla av autenticitet och närvaro.

Utbildningarna som erbjuds medlemmarna kan

därmed förstås som ett sätt att hantera både den sårbarhet och den möjlighet som följer av att ärva en berättelse och ett uppdrag. Sårbarheten ligger i att axla ansvar för en historia som inte är ens egen levda erfarenhet och att göra detta i sammanhang där autenticitet och auktoritet ofta knyts till att vara ett ögonvittne. Samtidigt rymmer detta ärvda uppdrag en betydande möjlighet: genom de efterlevandes aktiva arbete kan minnet och kunskapen om Förintelsen och de som mördades fortsätta att vara levande, även när de överlevandes röster blir allt färre.

De utbildningar som erbjuds medlemmarna i föreningarna kan därför även förstås som en professionalisering av berättandet. Internationell forskning har framhållit att skolans och allmänhetens växande intresse för hur lärdomarna från Förintelsen kan universaliseras har lett till att de överlevandes (och de efterlevandes) publika roll och uppdrag har breddats.²³³ Deras uppdrag är inte längre enbart att berätta om den egna eller släktingens erfarenheter under Förintelsen, utan även att omvandla denna erfarenhet och berättelsen om den till en lektion om faran med främlingsfientlighet och totalitarism och värdet av tolerans och demokratiska värden och samhällen.

Föreningarnas verksamheter kan alltså förstås som en form av kollektivt minnesarbete, där de ärvda berättelserna om Förintelsen tilldelas en pedagogisk funktion: att förmedla historiska lärdomar och därigenom förebygga upprepning av liknande övergrepp. Flera av medlemmarna uttrycker dessa motiv under sina föreläsningar och även i samtal med oss, men många framhåller också ett mer personligt syfte med sitt berättande: att säkerställa att deras egna släktingars livsöden inte glöms bort. I den judiska traditionen har berättande och minne en central och återkommande funktion, där överföringen av erfarenheter mellan generationer ses som

grundläggande. Till detta knyter flera av medlemmarna i föreningarna an genom att både bevara och föra vidare sina familjers historia.

Därmed kan medlemmarnas engagemang förstås som ett dubbelt ansvar och uppdrag: dels att bevara den egna judiska identiteten och familjens historia, dels att sprida kunskap om Förintelsen för att motverka glömska och passivitet när demokratin står på spel i ett bredare samhälleligt perspektiv. Detta dubbla ansvar rymmer flera lager av mening. För det första innebär det ett arbete riktat inåt – mot sig själv, sin familj och sin släkt där berättandet blir ett sätt att hålla fast vid minnen och erfarenheter som annars riskerar att gå förlorade mellan generationer. För det andra riktas ansvaret utåt, mot ett samhälle som förlitar sig på dessa röster för att upprätthålla och förmedla en levande kunskap om Förintelsen. I detta perspektiv betraktas berättelserna inte bara som personliga vittnesmål utan som pedagogiska och moraliska resurser, avsedda att stärka ungas beredskap att värna mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar. Medlemmarna blir därmed inte

enbart bärare av en privat historia, utan också aktörer i ett större samhälleligt lärande projekt.

Det dubbla uppdraget innebär alltså att medlemmarna navigerar mellan olika förväntningar och lojaliteter: mellan det personliga och det kollektiva, mellan sårbarhet och offentlig exponering, mellan ett inre bevarande av minnet och ett yttre krav på att omsätta detta minne i samhällets tjänst. I det ljuset kan deras engagemang förstås som ett sätt att bära vidare något djupt personligt på ett sätt som samtidigt svarar mot bredare demokratiska och samhälleliga behov – ett ansvar som är betydelsefullt, men också krävande, och som därför förtjänar strukturellt stöd, kontinuitet och omsorg.

Överlevande och efterlevande efter Förintelsen – en sammanfattande diskussion

Syftet med denna rapport har varit att bidra med ett historiskt ramverk som synliggör hur och varför besök där överlevande från Förintelsen delar sina vittnesmål har utvecklats till en viktig och etablerad form av kunskapsförmedling i svensk skola. Ett centralt mål med rapporten har varit att lyfta fram de överlevandes och efterlevandes roll i att bevara och förmedla minnet och kunskapen om Förintelsen och att belysa hur överlevande och efterlevande själva motiverar betydelsen av att besöka skolor och vittna och berätta om Förintelsen.

De överlevandes och efterlevandes engagemang formades i en specifik historisk och geografisk kontext. Det har därför varit nödvändigt att belysa de judiska överlevandes etablering i Sverige efter andra världskriget. Det hjälper oss att förstå hur Förintelsens överlevande och efterlevande har kommit att fungera som moraliska och pedagogiska resurser inom den svenska skolan och offentligheten och hur deras samhälleliga roll successivt har förändrats.

Att skapa sammanhang efter Förintelsen: överlevandes föreningar under 1940-talet

En inte obetydlig del av Europas överlevande judar passerade genom Sverige under decennierna efter andra världskriget. Många valde att migrera vidare, medan andra beslutade sig för att stanna kvar. En majoritet av de överlevande som kom till Sverige anlände under våren och sommaren 1945 som en del av Röda Korsets och UNRRA:s räddningsinsatser. Omkring 12 000 judar kom då till Sverige tillsammans med andra före detta koncentrationslägerfångar, huvudsakligen från läger som Ravensbrück och Bergen-Belsen.

De överlevande som valde att slå sig ned i Sverige behövde efter rehabiliteringen såväl arbete som social förankring. Många bosatte sig därför i städer med etablerad industriverksamhet och stor efterfrågan på arbetskraft. Västerås och Malmö var två sådana städer. I dessa urbana miljöer växte också nya gemenskaper fram, som bland annat ledde till att judiska föreningar bildades. Trots lokala skillnader uppvisade dessa föreningar flera tydliga likheter. De hade som uttalat syfte att bevara judiska traditioner och judisk kultur samt fungerade som sociala, kulturella och ibland även religiösa samlingsplatser

för stadens överlevande genom sina lokaler och verksamheter.

I både Västerås och Malmö går det att urskilja en utveckling i de överlevandes organisering och inriktning över tid. Under den inledande perioden låg tyngdpunkten på att skapa gemenskap, bevara judiska traditioner och kollektivt bearbeta erfarenheter av förföljelse, överlevnad och förlust. Föreningarna fungerade då framför allt som sociala och kulturella rum för återhämtning och samhörighet. Med tiden kom emellertid verksamheten att bli mer utåtriktad. Arbetet inriktades i ökande grad dels på att förbättra levnadsvillkoren för judiska och andra invandrargrupper i Sverige, dels på att stärka och synliggöra minnet av Förintelsen i den svenska offentligheten. Denna förskjutning kan förstås som ett uttryck för hur erfarenheterna av förföljelse och överlevnad gradvis omvandlades till ett bredare samhälleligt engagemang.

Samtidigt framträder viktiga skillnader mellan föreningarna i de två städerna, särskilt vad gäller att överföra minnesarbetet och de judiska traditionerna till en ny generation. I Malmö har föreningen visserligen bytt namn och organisatorisk form över tid, men verksamheten har förts vidare från de överlevande till deras barn och barnbarn. De har fortsatt att vidmakthålla traditionerna, minnesarbetet och den lokala gemenskapen. I Västerås upphörde däremot föreningens verksamhet när det inte längre fanns någon yngre generation på plats som kunde föra arvet vidare lokalt. Även här finns dock en form av kontinuitet, om än i förskjuten form. Personer som flyttade från Västerås till Stockholm kom senare att engagera sig i Föreningen Förintelsens Överlevande som bildades under 1990-talet i Stockholm.

Det som samhället varken tog i beaktande då, och som i stor utsträckning fortfarande saknas i dagens diskussioner om minnet av eller kunskapsförmedlingen om Förintelsen, är insikten att ett vittnesmål inte är något som enbart tas emot. Ett vittnesmål är i stället en relationell process, en pågående dialog mellan den som vittnar och den som lyssnar.

Forskarna Malin Thor Tureby och Kristin Wagrell

Mot antisemitism och glömska: överlevandes organisering under 1990-talet

I slutet av 1970-talet stärktes de överlevandes position i den svenska offentligheten och de blev moraliska och pedagogiska förmedlare av sanningen om Förintelsen till kommande generationer. En viktig händelse var tv-serien *Förintelsen*. Nyhetsrapporteringen och debatten om tv-serien kom främst, som i många andra länder, att handla om vad i seriens skildring av andra världskriget som stämde överens med verkligheten. Debatten handlade också om hur man skulle kunna upprätthålla det engagemang som serien uppbådat för att även kommande generationer skulle lära sig om Förintelsen. I den här debatten blev flertalet överlevande i Sverige synliggjorda i den svenska offentligheten, men de hade mycket lite utrymme att uttala sig fritt. Deras uppgift var tydlig: berätta om det hemska och svara på de ungas frågor.

Det resonemanget byggde på en uppfattning om olika generationers kunskaper. Den vuxna befolkningen ansågs redan besitta tillräcklig kunskap om Förintelsen och dess orsaker. Därför riktades de överlevandes vittnesmål främst till unga, som uppfattades som en mer formbar generation med möjlighet att använda denna kunskap i ett framtida arbete mot folkmord, våld, antisemitism och rasism. Ett återkommande mönster i 1970- och 1980-talets debatter är att det ofta saknades omsorg om de överlevande. I stället kom fokus att riktas mot vittnesmålen samhälleliga funktion, som ett slags motgift mot nynazism och förnekelse av Förintelsen. Omsorgen kom därmed snarare att handla om samhällets förmåga att värna yttrandefrihet och demokratiska värden än om de överlevandes behov.

Föreningen Förintelsens Överlevande och Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen

grundades i början av 1990-talet och mot likartade bakgrunder: att bemöta och motverka framväxten av förintelseförnekelse. Mot bakgrund av det samhällshot som förintelseförnekare och en samtidig nynazistisk rörelse uppfattades utgöra under det sena 1980-talet och det tidiga 1990-talet, kom begrepp som sanning och objektivitet att fungera som centrala ledord för båda organisationerna. Verksamheten inriktades i första hand på att förmedla kunskap om Förintelsen till unga människor i Sverige. I linje med samtida pedagogiska och politiska föreställningar tillskrevs ungdomar en särskild betydelse, i egenskap av framtida aktörer med potential att motverka antisemitism, rasism, våld och nya folkmord.

Under 1990-talet utvecklades en tydlig självförståelse hos de överlevande. De uppfattade sig inte enbart som vittnen, utan som aktiva kunskapsförmedlare och sanningsbärare. För de överlevande var det centralt att vittnesmålet förmedlade Förintelsens sammanhang och inneboende komplexitet, snarare än att det reducerades till fragment eller förenklade utsagor.

De tolkade därför sitt arbete i skolan inte som ett komplement till den ordinarie undervisningen, utan som en nödvändig och i många avseenden mer verksam alternativ undervisningsform, inte minst mot bakgrund av de utmaningar som aktörer som förnekade Förintelsen och framväxande nynazistiska rörelser utgjorde. Denna förståelse av skolbesöken och vittnesmålen kom att präglar arbetet inom både Föreningen Förintelsens Överlevande och Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen. Den växte fram i takt med att överlevande, från och med 1980-talets debatter, fick en tydligare roll som pedagogiska och moraliska vittnen, både i det svenska offentliga samtalet och i skolan.

Samtidigt präglades verksamheten av ett tydligt framtidsperspektiv. Genom olika

pedagogiska och dokumenterande initiativ strävade föreningarna och de överlevande efter att säkerställa att kommande generationer skulle ges tillgång till de överlevandes berättelser, exempelvis genom videoinspelade vittnesmål, publicerade böcker samt genom utbildningar av företrädare för den andra och tredje generationen.

De efterlevande tar över: arv, berättande och ansvar

Vi lever nu i det som på engelska ofta benämns *a post-survivor society*, det vill säga ett samhälle där majoriteten av Förintelsens överlevande inte längre finns med oss. I takt med att denna generation försvinner har deras roll som pedagoger och förmedlare av kunskap och sanning om Förintelsen successivt övertagits av deras barn och barnbarn.

De överlevandes barn och barnbarn har ärvt ett eller flera vittnesmål, ett uppdrag att förmedla dessa till yngre generationer och, i vissa fall, även ansvaret för en förening. De efterlevande förhåller sig till detta arv på olika sätt. Föreningarnas och berättargruppernas verksamheter kan förstås som en form av kollektivt minnesarbete, där de ärvda berättelserna om Förintelsen tillskrivs en tydlig pedagogisk funktion: att förmedla historiska lärdomar och därigenom bidra till att förebygga upprepning av liknande övergrepp. Flera av de efterlevande lyfter fram dessa motiv både under sina föreläsningar och i samtal med oss. Samtidigt betonar många även ett mer personligt och existentiellt syfte med sitt berättande, att säkerställa att de egna släktingarnas livsöden inte glöms bort. I den judiska traditionen intar berättande och minne en central och återkommande roll, där överföringen av minnen och erfarenheter mellan generationer förstås som grundläggande för både kollektiv identitet och kontinuitet. Till denna

tradition knyter flera av föreningarnas eller berättargruppernas medlemmar an genom att aktivt bevara och vidareföra sina familjers historia, ofta i spänningsfältet mellan det personliga minnet och det offentliga, pedagogiska uppdraget.

De efterlevandes engagemang kan alltså förstås som ett dubbelt ansvar och uppdrag: å ena sidan att bevara den egna judiska identiteten och familjens historia, å andra sidan att sprida kunskap om Förintelsen i syfte att motverka glömska, likgiltighet och passivitet i situationer där demokratiska värden står på spel i en bredare samhällelig kontext. Detta dubbla ansvar rymmer flera lager av mening.

För det första innebär det ett arbete riktat inåt – mot individen själv, familjen och släkten – där berättandet fungerar som ett sätt att upprätthålla minnen och erfarenheter som annars riskerar att gå förlorade mellan generationer. För det andra riktas ansvaret utåt, mot ett samhälle som i ökande grad förlitar sig på dessa röster för att bevara och förmedla en levande och erfarenhetsbaserad kunskap om Förintelsen. I detta perspektiv framträder berättelserna inte enbart som personliga vittnesmål, utan även som pedagogiska och moraliska resurser, avsedda att stärka yngre generationers beredskap att värna mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar.

Varje berättande efterlevande blir därigenom inte bara bärare av en familjehistoria, utan också en aktör i ett vidare samhälleligt lärandeprojekt. Det dubbla uppdraget innebär att de efterlevande kontinuerligt navigerar mellan olika förväntningar och lojaliteter: mellan det personliga och det kollektiva, mellan sårbarhet och offentlig exponering samt mellan ett inre behov att bevara minnet av mördade släktingar och ett yttre krav på att omsätta detta minne i samhällets tjänst. I detta ljus kan deras engagemang förstås som ett sätt att bära vidare något djupt personligt på ett sätt som samtidigt svarar mot bredare

demokratiska och samhälleliga behov, ett ansvar som är meningsfullt men också krävande, och som därför förtjänar långsiktigt strukturellt stöd, kontinuitet och omsorg.

Vikten av att höra de överlevande genom de efterlevandes berättelser

I en kontext där vittnesmål främst används som pedagogiska verktyg i skolan är det lätt att betrakta överlevandes och efterlevandes vittnesmål och berättelser som instrumentella – deras existensberättigande framstår som grundat i deras bidrag till den allmänna samhällsnyttan. Den amerikanska psykologen och muntliga historikern, Henry Greenspan, påpekar bland annat att människor ofta har varit dåliga på att *höra* de överlevande. Att lyssna är en sak, menar Greenspan, men att faktiskt höra vad som sägs, genom orden, gesterna och i de bibehållna samtalen, är något helt annat – något som kräver både omsorg och tid.²³⁴ Som vi tidigare har diskuterat i denna rapport, i samband med de tv-program som sändes när serien *Förintelsen* visades i svensk television i slutet av 1970-talet, framträder ett återkommande mönster där omsorgen om de överlevande ofta har hamnat i bakgrunden. I stället har fokus lagts på deras vittnesmål och den samhälleliga funktion dessa har tilldelats som ett tänkt vaccin mot nynazism och förintelseförnekelse.

Det som samhället varken tog i beaktande då, och som i stor utsträckning fortfarande saknas i dagens diskussioner om minnet av eller kunskapsförmedlingen om *Förintelsen*, är insikten att ett vittnesmål inte är något som enbart tas emot. Ett vittnesmål är i stället en relationell process, en pågående dialog mellan den som vittnar och den som lyssnar. Vittnesmålet kommer *från* någon, en människa som inte bör brukas

som ett aldrig sinande kärl av information.

Greenspan föreslår därför att vi, som samhälle, i stället för att behandla en överlevande som en "symbol för Förintelsen", ska förhålla oss till den överlevande som "en av oss". En fördjupad förståelse av vittnesmålets dialogiska karaktär, som ett möte snarare än en enkel överföring av information, kan i grunden förvandla hur vi undervisar om folkmord och de få som överlever det, även när memoarer, inspelade intervjuer och vittnesmål är allt som finns kvar.²³⁵

I våra återkommande samtal med de efterlevande, inom ramen för vårt forskningsprojekt *Minne och aktivism*, har flera av dem uttryckt känslan av att mycket av ansvaret ofta hamnar på dem själva – att de, som gäster i klassrummet, förväntas presentera sig, förklara sin bakgrund och motivera sin närvaro. Många uttrycker en önskan om att eleverna redan innan besöket får en introduktion, antingen genom att läraren arbetar med *Förintelsen* i undervisningen eller genom att skolan berättar varför just en efterlevande kommer på besök. En sådan förberedelse skulle, enligt dem, skapa en tryggare ram och ge förutsättningar för ett mer respektfullt, meningsfullt och öppet möte.

Vi vill återigen understryka att, att *lyssna till* en överlevande eller en efterlevande inte kan likställas med att *höra*. För att verkligen höra krävs en omsorg om dem som personer samt en förståelse för hur och varför de har valt att berätta. Vår förhoppning är att rapporten har gett lärare en fördjupad förståelse för berättandets och vittnandets historia, sedd ur både överlevandes och efterlevandes perspektiv. Denna kunskap kan användas till att sätta de överlevandes och efterlevandes besök och vittnesmål i skolorna

i ett bredare historiskt och pedagogiskt sammanhang, vilket i sin tur ger lärare verktyg att kontextualisera och didaktisera dessa möten i undervisningen för sina elever.

Behovet av nationell samordning och infrastrukturellt stöd

Under de årtionden som har gått sedan de överlevande kom till Sverige har omsorgen om dem och deras vittnesmål uttryckts på många olika sätt i offentligheten. Samtidigt saknas det fortfarande ett långsiktigt och sammanhållet samhällsligt infrastrukturellt stöd för de överlevandes och de efterlevandes pedagogiska arbete i svenska skolor.

Idag är överlevande och efterlevande aktiva i föreningar och berättargrupper i Göteborg, Malmö och Stockholm, vilket innebär att de framför allt bjuds in till skolor i dessa städer och deras närområden. Under 2025 gjorde Forum för levande historia det möjligt för skolor även i Norrköping, Växjö, Umeå och Uppsala att ta emot besök. En fortsatt nationell samordning av föreningarnas arbete skulle göra det möjligt för dem att nå fler elever i de delar av landet som de annars sällan får möjlighet att besöka. Samordning skulle också bidra till att föreningarnas och berättargruppernas arbete får den räckvidd och kontinuitet som många skolor efterfrågar.

En sådan långsiktig samordning skulle dessutom innebära något som de efterlevande själva lyft fram som betydelsefullt: att få möjlighet att mötas, utbyta erfarenheter och ge varandra stöd och styrka före, under och efter skolbesöken. På så sätt skulle ett nationellt stöd inte bara gynna elever och skolor, utan även bidra till ett hållbart sammanhang för dem som bär vittnesarbetet vidare. Mot bakgrund av rapportens resultat rekommenderar vi att en långsiktig och samordnad

nationell struktur inrättas för att stödja det pedagogiska arbete som bedrivs i svenska skolor av Förintelsens efterlevande och deras föreningar och berättargrupper. Detta arbete bör erkännas som en integrerad del av skolans demokratiuppdrag. Arbetet bör ges stabilt infrastrukturellt, ekonomiskt och pedagogiskt stöd samt tillgång till strukturer för förberedelse, uppföljning och samverkan. Särskild hänsyn bör tas till de efterlevandes välbefinnande, eftersom deras pedagogiska engagemang innebär ett betydande emotionellt arbete. Ett långsiktigt och sammanhållet arbete ger även skolan förutsättningar att fullgöra sitt ansvar att främja demokrati och mänskliga rättigheter på ett etiskt och hållbart sätt. Avslutningsvis vill vi därför uttrycka en önskan om att ett sådant stöd inrättas – inte som en tillfällig insats, utan som en hållbar struktur som ger de efterlevande och deras föreningar möjlighet att fortsätta sitt viktiga arbete under goda och trygga förutsättningar

Författarpresentation

Malin Thor Tureby är professor i historia och forskningsledare vid Institutionen för samhälle, kultur och identitet (SKI), Malmö universitet. Hon har mångårig erfarenhet av att forska om och tillsammans med överlevande från Förintelsen samt deras efterlevande, och har lett och deltagit i flera forskningsprojekt om Förintelsen och de överlevandes historia i Sverige. Hon arbetade även som förordnad expert i utredningen om Sveriges museum om Förintelsen 2019–2020 och senare som extern rådgivare åt Sveriges Museum om Förintelsen vid produktionen av dess första utställning *Sju liv*. För närvarande forskar hon om överlevandes och deras efterlevandes minnesarbete och berättande i både ett historiskt och samtida perspektiv, samt om kulturarvsinstitutioners insamlings-, arkiv- och digitala praktiker. Därtill intresserar hon sig för frågor om delat ansvar (*shared authority*), samskapande av kunskap och forskningsetik inom forskning om Förintelsen. Detta arbete bedrivs inom ramen för två forskningsprojekt finansierade av Vetenskapsrådet: *Digitaliseringens etik. Föreställningar om Förintelsesamlingars sårbarhet och Minne och aktivism. De överlevandes roll i kunskapsproduktionen om Förintelsen.*

Kristin Wagrell är projektforskare vid Malmö universitet. 2020 disputerade Wagrell med avhandlingen *”Chorus of the Saved”: Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966* i vilken hon utforskar hur det svenska samhället har format överlevanderollen. Sedan dess har Wagrell författat en rapport för Stockholms stad om antisemitism i Stockholms skolor samt bedrivit forskning inom forskningsprojekten *Digitaliseringens etik. Föreställningar om Förintelsesamlingars sårbarhet och Minne och aktivism. De överlevandes roll i kunskapsproduktionen om Förintelsen.*

Slutnoter

- 1 Hédi Fried, *Frågor jag fått om Förintelsen*, Stockholm: Natur & Kultur, 2017, s. 99.
- 2 Fried, *Frågor jag fått om Förintelsen*, Stockholm, Natur & Kultur, 2017, s. 99.
- 3 Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser, Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*, Stockholm: Forum för levande historia, 2020.
- 4 Se till exempel: Jolanta Jacobs, Monique Eckmann & Doyle Stevick (red.) *Research in Teaching and Learning about the Holocaust: A Dialogue Beyond Borders*. Berlin: Metropol Verlag, 2017; Isabella Pistone, et al. "Teaching and Learning About the Holocaust: A Systematic Scoping Review of Existing Research", *Holocaust Studies*, Vol. 30, Nr. 1, 2024, s. 1–21.
- 5 *Minne och aktivism. De överlevandes roll i kunskapsproduktionen om Förintelsen*. Vetenskapsrådet, Dnr. 2023-05994.
- 6 De samlade skrifterna i den judiska bibeln kallas Tanak. Namnet kommer från begynnelsebokstäverna i delarnas hebreiska namn: Torah, Nevi'im, and Ketuvim, som betyder läran, profeterna, och skrifterna. Mer information om Tanak finns till exempel på webbplatsen för Judiska församlingen i Stockholm.
- 7 Se även Malin Thor Tureby, "Perspektiv på periferin. De överlevande och den judiska erfarenheten i nordisk Förintelsehistoriografi" i Ulf Zander (red.), *Förintelsen som europeiskt minne. 80 år sedan befrielsen av Auschwitz*, Lund: Sisyfos förlag, 2025, s. 75–86.
- 8 Se till exempel Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, "De överlevande" i det svenska samhället i Izabela A. Dahl & Karin Kvist Geverts (red.), *Förintelsen & Sverige. Tiden före, under, efter*, Stockholm: Natur & Kultur, 2025, s. 300–326.
- 9 Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, Presentation av "Minne och Aktivism", Online hos Forum för levande historia den 20 maj 2025.
- 10 Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, *De överlevande, skolan och kunskapsförmedlingen om Förintelsen*, på Limmud i Stockholm den 16 november 2025; Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, Workshop om begreppen Minne och Aktivism tillsammans med EDUT på Scandic Triangeln i Malmö den 22 november 2026.
- 11 Samtal med medlem av Förintelsens röster under ett skolbesök i Umeå, den 16 januari 2025.
- 12 För en utförligare diskussion om etik och etiska dilemman vid forskning om och tillsammans med grupper som enligt svensk etiklagstiftning definieras som sårbara, såsom den judiska minoriteten, se: Malin Thor Tureby, "Makten över kunskapsproduktionen. Den institutionaliserade etikprövningen och humanistisk och kulturvetenskaplig forskning", *Kulturella perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*, Vol. 28, Nr. 1–2, 2019, s. 17–29.
- 13 Alina Bothe & Markus Nesselrodt, "Survivor: Towards a Conceptual History", *Leo Baeck Institute Year Book*, Vol. 61, 2016, s. 57–82.
- 14 Se till exempel Laura Jockusch, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2012, s. 18–45.

- 15 Ze'ev Mankowitz, *Life Between Memory and Hope. The Survivors of the Holocaust in Occupied Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 20 refererad från Bothe och Nesselrodt 2016. Se även Ze'ev Mankowitz, "She'erit Hapletah. The Survivors. An Overview", i Dalia Ofer et al. (red.), *Holocaust Survivors. Resettlement, Memories, Identities*, New York: Beghahn Books, 2012, s. 10–15.
- 16 Bothe & Nesselrodt, "Survivor: Towards a Conceptual History", s. 57–82.
- 17 Begreppet repatriandi är sammansatt av de latinska termerna re (åter) och patria (fädernesland) och begreppet används vanligen om en person, oftast flykting, som ska få hjälp att återvända till hemlandet. Idag är frivillig repatriering den grundläggande principen för UNHCR, FN:s flykting-kommissariat. Se *Nationalencyklopedien*, uppslagsord: repatriering.
- 18 Se till exempel Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet: Baltiska och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund: Morgonrodnad, 1995.
- 19 Anette Wieviorka, *The Era of the Witness*, Ithaca & London: Cornell University Press, 2006, s. 83–95.
- 20 Shani Orgad, "The Survivor in Contemporary Culture and Public Discourse: A Genealogy", *The Communication Review*, Vol. 12, Nr. 2, 2009, s. 132–161.
- 21 Zenia Larsson, *Morfars kopparslantar. Efter sexdagarskriget – en personlig reaktion*, Stockholm: Rabén och Sjögren, 1970. Se även Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, "De överlevande i det svenska samhället" i Izabela A. Dahl & Karin Kvist Geverts (red.), *Förintelsen & Sverige – tiden före, under, efter*, Stockholm: Natur & Kultur, 2025, s. 300–326, särskilt s. 302 för en diskussion av de refererade citatet.
- 22 Carolyn J. Dean, *Aversion and Erasure. The Fate of the Victim After the Holocaust*, Ithaca: Cornell University Press, 2010.
- 23 Carolyn J. Dean, *The Moral Witness. Trials and Testimony After Genocide*, Ithaca: Cornell University Press, 2019.
- 24 Bothe & Nesselrodt, "Survivor: Towards a Conceptual History", s. 80–81.
- 25 Bothe & Nesselrodt, "Survivor: Towards a Conceptual History", s. 74–76.
- 26 Se till exempel Carol A. Kidron, "Surviving a Distant Past: A Case Study of the Cultural Construction of Trauma Descendant Identity", *Ethos*, Vol. 31, Nr. 4, 2003, s. 513–544.
- 27 Helen Epstein, *Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors*, New York: Putnam, 1979.
- 28 Helen Epstein, *De överlevandes barn. Möten med andra generationen*, Stockholm: Natur och Kultur, 1990.
- 29 I antologin Ingrid Lomfors, Hanna Feist-Wechselblatt & Lennart Wolff (red.) *I skuggan av Förintelsen. De överlevandes barn och barnbarn* som gavs ut av Judiska museet 2015 vittnar flera av dem som berättar om sin erfarenhet av att växa upp som barn till Förintelseöverlevande om betydelsen av Epsteins bok och Hédi Frieds initiativ att samla efterlevande i Sverige.

- 30 Se till exempel utställningen *Jag vill leva för livets skull: en berättelse med målningar* av Lena Rubinstein Reich (öppnade på Paideia 2025, visades senare även på Sveriges Museum om Förintelsen); Sanna Frieds utställning: *Min farmor Hédi Fried* (som öppnade på Taverna Brillo 2023 och som sedan vistas på flera olika platser); teaterföreställningen *Jag, mamma och Förintelsen* av och med Eva Dällerud (premiär 2019 Riksteatern); teaterföreställningen *Pappan, pogromen och Parallellen* av Adriana Savin som hade premiär 2023 och [Bernt Hermeles podd: Överlevarna – andra generationen](#).
- 31 Se till exempel Natalie Verständig Axelius, *Det var jag som skulle dö*, Stockholm: Natur & Kultur, 2019; Göran Rosenberg, *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*, Stockholm: Bonnier, 2012; Kaj Schueler, *En kibbutz i Falun. Historien om hur min familj gick sönder*, Stockholm: Norstedts, 2020; Margit Silberstein, *Förintelsens barn*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2021.
- 32 Forskningen om och med denna grupp är dock i sin linda i Sverige. De få studier som föreligger är: Anna Sarri Krantz, *Tredje generationens överlevande: en socialantropologisk studie om minne, antisemitism och identitet i spåret av Förintelsen*, Lund: Lunds universitet, 2018, och Christer Mattsson & Thomas Johansson, *Jag nyper dig i benet när du ska säga amen: oberättade familjehistorier hos andra och tredje generationens Förintelseöverlevande*, Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2025. Se även Eva Söderqvist, *Krigets maskrosbarn. Samtal med första och andra generationens överlevande*, Stockholm: Utbildningsradion, 1995 och antologin *I skuggan av Förintelsen. De överlevandes barn och barnbarn*, Stockholm: Judiska museet, 2015. Vi har två forskningsprojekt som arbetar med efterlevande till överlevande. I forskningsprojektet *Minne och aktivism* undersöker vi bland annat hur minnet av tidigare generationers minnesarbete fortlever i de efterlevandes eget minnesarbete. I projektet *Digitaliseringens etik* samtar vi med efterlevande till personer som blev intervjuade av tidiga och senare insamlingsprojekt om deras syns på deras släktingars insamlade berättelser och vittnesmål och hur dessa har aktiverats eller inte aktiverats av forskning eller minnesinstitutioner.
- 33 Se till exempel Ester Jilovsky et al. (red.), *In the Shadows of Memory. The Holocaust and the Third Generation*, London: Vallentine Mitchell, 2016.
- 34 Se till exempel: Alan L. Berger, *Children of Job. Second American Generation Witnesses to the Holocaust*, Saratoga Springs, NY: SUNY Press, 1997; Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 2012; Erin McGlothlin, *Second-generation Holocaust Literature: Legacies of Survival and Perpetration*, Rochester, NY: Camden House, 2006.

- 35 Se till exempel Samuel D. Kassow, *Vem ska skriva vår historia? Det dolda arkivet i Warszawaghetto*, Stockholm: Bonnier, 2010.
- 36 Se till exempel Laura Jockusch, *Collect and record!: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford: Oxford University Press 2015.
- 37 Se till exempel Amit Pinchevski, Tamar Liebes & Ora Herman, "Eichmann on the Air. Radio and the Making of an Historic Trial", *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 27, Nr. 1, 2007, s. 1–25. Se även [The Eichmann Trial "With Me Here Are Six Million Accusers"](https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/eichmann/index.asp#stories) <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/eichmann/index.asp#stories> hämtad den 14 april 2026.
- 38 Henry Greenspan, Sara Horowitz, Eva Kovács, Berel Lang, Dori Laub, Kenneth Waltzer, & Annette Wieviorka, "Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts". *Dapim: Studies on the Holocaust*, Vol. 28, Nr. 3, 2014, s. 190–226.
- 39 Sara Horowitz i "Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts", *Dapim: Studies on the Holocaust*, Vol. 28, Nr. 3, s. 195.
- 40 Henry Greenspan i "Engaging Survivors: Assessing 'Testimony' and 'Trauma' as Foundational Concepts", *Dapim: Studies on the Holocaust*, Vol. 28, Nr. 3, 2014, s. 193–194. Se även Henry Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors. Beyond testimony*, St. Paul, MN: Paragon House, 2010; Henry Greenspan, *Remnants and what remains. Moments from a Life among Holocaust Survivors*, Detroit: Wayne State University Press, 2025.
- 41 Greenspan, *On Listening to Holocaust Survivors*, s. 40.
- 42 Se till exempel 'Sharing authority' as 'learning together': Henry 'Hank' Greenspan in conversation with Malin Thor Tureby, *Oral history*, Vol. 52, Nr. 1, 2024, s. 109–116.
- 43 UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) var FN:s hjälp- och återbyggnadsorganisation som existerade från november 1943 till september 1948.
- 44 Lukaz Gorniok, *Swedish Refugee Policymaking in Transition? Czechoslovaks and Polish Jews in Sweden, 1968–1972*, Umeå: Umeå University Press, 2016.
- 45 Martin Englund, "Vi, de fördrivna": *Historiska erfarenheter hos polska judar som kom till Sverige 1967–1972*, Diss. Huddinge: Södertörn University Press, 2025.
- 46 Svante Hansson, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*, Stockholm: Hillel förlaget, 2004.
- 47 En annan betydelsefull stad i detta sammanhang är Borås. Dit anlände omkring 600 överlevande efter krigsslutet. Även i Borås grundades en judisk förening, vilket kom att lägga grunden för ett livaktigt judiskt kulturellt och socialt liv i staden. Se till exempel dokumentärfilmen *I Borås blev vi människor igen*, UR 2025.
- 48 "Judiska Kulturföreningen 1945 i Malmö: Svårt att byta namn", *Magasinet. En nyhets- och reportagebilaga i Judiska krönika*, Nr. 3, Årgång 59, 1991, s. 13.
- 49 Bella Danowsky, "Judiskt bibliotek öppnat", *Judisk krönika*, Nr. 6. Årgång 63, 1995, s. 44.
- 50 Se till exempel Doron Bar, "Holocaust Commemoration in Israel During the 1950s: The Holocaust Cellar on Mount Zion", *Jewish Social Studies*, Vol. 12, Nr. 1, 2005, s. 16–38.

- 51 "Warszawa och Israel", *Judisk krönika*, Årgång 21, Nr. 4, 1952, s. 97.
- 52 Se till exempel Malin Thor Tureby, "The Holocaust and the Jewish Survivors in the Swedish-Jewish Press, 1945–1955", Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red), *Early Holocaust memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections*, London: Palgrave Macmillan, 2021, s. 249–285.
- 53 Harry Rubinstein föddes i Malmö. Han utbildade sig till lärare och kom senare att tjänstgöra som studierektor vid Malmö Borgarskola. År 1945, när Malmö Borgarskola tillfälligt omvandlades till reservsjukhus för tidigare koncentrationslägerfångar, arbetade Rubinstein som flyktingkurator inom församlingen. Mellan 1991 och 2007 ledde han dessutom Informationsgruppen Förintelsens ögonvittnen. Rubinstein var gift med Cesia Rubinstein, själv överlevande från Förintelsen och ett av de ögonvittnen som under många år föreläste för elever vid Malmö Borgarskola. Se *Judiskt liv i Malmö. En historisk kartguide*, Malmö Stadsarkiv, 2020.
- 54 Harry Rubinstein, "Genom egen kraft i judisk anda "Geratewete" 30 år", *Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö 1946–1976, 30 årsjubileum*. Malmö 1976.
- 55 "Judiska Kulturföreningen 1945 i Malmö: svårt att byta namn", i *Magasinet, en nyhets- och reportagebilaga i Judiska krönika*, Nr. 3, Årgång 59, s. 13.
- 56 Ingvar Svanberg, Ulla Lingesjö Thilén & Sture Hedfeldt, *Detta blev vår stad – berättelser från ett mångkulturellt samhälle*, Västerås: Västerås kommuns kulturnämnd, 1991.
- 57 Judiskt liv i Västmanland: <https://vastmanlandslansmuseum.se/digitala-berattelser/judiskt-liv-i-vastmanland/>, hämtad den 11 oktober 2025.
- 58 Begreppet "Wiedergutmachung" är dock problematiskt och har kritiserats, eftersom det antyder att det går att "göra gott igen" efter brott som i grunden är omöjliga att gottgöra fullt ut. I Israel används till exempel termen *shilumim* (kompensation) i stället. Det uttrycket fokuserar snarare på den ekonomiska och inte den moraliska ambitionen att återställa något som aldrig går att göra ogjort. Se till exempel Veronika Duma, "Robbery, Restitution, and Remembrance in Germany", *Eastern European Holocaust Studies*, Vol. 3, No. 1, 2025, s. 19–26.
- 59 Se till exempel Englund, "Vi, de fördrivna", s. 193–199.
- 60 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Västerås stifts- och landsbibliotek, Stiftsavdelningen korrespondens 1975, "Åke Åberg i Rotary Västerås 13 mars 1971", s. 1.
- 61 "Åke Åberg i Rotary Västerås", den 13 mars 1971", s. 1–3.
- 62 Malin Thor Tureby & Jesper Johansson, *Migration och Kulturarv. Insamlingsprocesser och berättelser om och med de invandrade ca 1970–2020*, Lund: Nordic Academic Press, 2020, s. 40–47.
- 63 "Åke Åberg i Rotary Västerås", den 13 mars 1971, s. 3.
- 64 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Diverse korrespondens till Västerås bibliotekshistoria, Åke Åberg, utställning i biblioteket, information från skolstyrelsen 1970:4. s. 1.
- 65 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Diverse korrespondens till Västerås bibliotekshistoria, Janina Ziment, De vita bussarna i *Katalogtext*, s. 185. Janina Ziment lånade senare även ut passet och armbindeln till Kungliga biblioteket och en utställning som de arrangerade 1975, till minne av 200 år av judiskt liv i Sverige.
- 66 Janina Ziment, De vita bussarna, *Katalogtext*, s. 185.

- 67 Janina Ziment, De vita bussarna, *Katalogtext*, s. 185.
- 68 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Stiftsavdelningen korrespondens 1975, Åke Åberg, *Promemoria Dokumentationscentrum för invandrarfrågor i stifts- och landsbiblioteket i Västerås*, odaterad.
- 69 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Åberg, *Promemoria Dokumentationscentrum för invandrarfrågor i stifts- och landsbiblioteket i Västerås*, odaterad.
- 70 Västerås stadsbiblioteks arkiv, dokument från den 1 januari 1971 till den 31 december 1971, brev från Zenia Larsson till Åke Åberg, daterat den 19 februari 1971.
- 71 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Stiftsavdelningen korrespondens 1975, brev från Zenia Larsson till biblioteket, daterat den 31 maj 1972.
- 72 Västerås stadsbiblioteks arkiv, dokument från den 1 januari 1971 till den 31 december 1971, brev från Zenia Larsson till Magdalena Hellquist, daterat den 27 oktober 1972.
- 73 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Stiftsavdelningen korrespondens 1975, Åke Åberg, *Promemoria Dokumentationscentrum för invandrarfrågor i stifts- och landsbiblioteket i Västerås*, odaterad. Heger arbetade som översättare och med det som i samtiden refererades till som exillitteratur. Hon hade till exempel ett pågående intellektuellt samtal med författaren Walter A. Berensohn som bland annat var central i att en annan överlevande, Nelly Sachs, skulle få nobelpriset 1966. Heger var även med och översatte den bok som gavs ut i samband med den stora utställningen om antisemitism på kulturhuset i Stockholm 1991. Se Hans Jansen m.fl., *Antisemitism – en historisk skildring i ord och bild*, (översättning Dora Heger och Svante Hansson), Anne Frank-stiftelsen och Natur & Kultur, 1991. Hon deltog även som föreläsare när utställningen turnerade i Sverige.
- 74 "Åke Åberg i Rotary, Västerås den 13 mars 1971", s. 2.
- 75 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Åke Åberg, *Promemoria Dokumentationscentrum för invandrarfrågor i stifts- och landsbiblioteket i Västerås*, odaterat.
- 76 Thor Tureby & Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser*, 2020, s. 30.
- 77 Thor Tureby och Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser*, s. 31. I ett brev från Magdalena Hellquist till Adam Lesniewski kan vi se att Lesniewski försökt få biblioteket att skicka ut påminnelser till de respondenter som han skickat enkäter till i ett försök att få fler svar. Hellquist svarar honom att biblioteket inte kan tillgodose hans begäran av "humanitära hänsyn". Se Västerås stadsbiblioteks arkiv, Korrespondens 1972, brev från Magdalena Hellquist till Adam Lesniewski, daterat den 16 oktober 1972.
- 78 Thor Tureby och Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser*, s. 31.
- 79 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Korrespondens 1972, Brev från Magdalena Czaplicka till biblioteket, daterat den 14 november 1972.
- 80 Västerås stadsbiblioteks arkiv, Dokument från den 1 januari 1971 till den 31 december 1971, brev från Jerzy Kobrynski till Magdalena Czaplicka, daterat den 21 september 1971.
- 81 Shandler, *While America Watches*, s. 78. President Carter skapar, en månad efter sändningen av tv-serien *Förintelsen* på amerikansk tv en "presidential Holocaust commission" och utser en av den tidens mest högprofilerade överlevande till dess ordförande, Elie Wiesel.
- 82 Wieviorka, *The Era of the Witness*, s. 102.
- 83 Wieviorka, *The Era of the Witness*, s. 102.

- 84 *Holocaust: The Story of the Family Weiss*, som tv-seriens originaltitel löd, visades på NBC (The National Broadcasting Company) i USA 1978. Serien skapades av den amerikansk-judiske författaren Gerald Green (född Greenberg) för Titus films och regisserades av den prisbelönta producenten och regissören Marvin J. Chomsky.
- 85 Förutom att tv-serien visades under titeln *Förintelsen* på svensk television gav även Bonniers förlag ut Gerald Greens bok med just titeln *Förintelsen* 1980.
- 86 Tv-serien har även varit föremål för forskning, och flera analyser av den och debatterna kring den har publicerats. Som ett svar på den pågående debatten i Västtyskland publicerades ett specialnummer av tidskriften *New German Critique* 1980 (No. 19, Special Issue 1: Germans and Jews, (Winter 1980)) som bland annat innehöll följande artiklar: Andreas Huyssen, *The Politics of Identification: "Holocaust" and West German Drama*, s. 117–136; Siegfried Zielinski and Gloria Custance, *History as Entertainment and Provocation: The TV Series "Holocaust" in West Germany*, s. 81–96. För exempel på senare forskning se: Jeffrey Shandler, *While America watches, Televising the Holocaust*, New York: Oxford University Press, 1999; Gespräch; Revisiting the TV-Series "Holocaust" Thirty Years On, *Cultures of History Forum* (17.05.2019), DOI: 10.25626/0099; Ulf Zander, "Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era", Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Nordic Academic Press, 2003, 255–292.
- 87 Shandler, *While America Watches*, s. 78.
- 88 Elie Wiesel, "The Trivializing of the Holocaust: Semi-fact and Semi-fiction", *The New York Times*, den 16 april 1978.
- 89 Gerald Green, "In Defense of "Holocaust", *The New York Times*, den 23 april 1978.
- 90 "The Holocaust Controversy Continues", *The New York Times*, den 30 april 1978.
- 91 TV2:s programchef, Olle Berglund, förklarar beslutet i ett introducerande tv-inslag den 8 mars tillsammans med programledaren Bo Holmström. Se "Introduktion av serien Förintelsen", TV2, den 8 mars, 1979.
- 92 Introduktion av serien Förintelsen, den 8 mars, 1979.
- 93 Örjan Wallqvist, "Förintelsen hjälp åt de unga", *Expressen*, den 15 mars, 1979.
- 94 "Förintelsen", *Dagens Nyheter*, den 7 mars, 1979.
- 95 "Vad vet ungdomarna om judeutrotningen", *Aftonbladet*, den 8 mars 1979.
- 96 "Alla unga måste se 'Förintelsen'" *Aftonbladet*, den 9 mars 1979; "Förintelsen, Hjälp åt de unga", *Expressen*, den 11 mars 1979.
- 97 *Dax*, TV2, den 12 mars, 1979.
- 98 *Lördags-extra: Om Förintelsen*, TV2, den 16 mars, 1979. Programmet visas i repris under rubriken *Barnredaktionen: Om Förintelsen*, TV2, den 31 augusti 1982, inför att tv-serien Förintelsen visas i repris på svensk tv.
- 99 Holger Nilén, "Attack mot nynazismen i skolorna", *Dagens Nyheter*, den 26 februari, 1979.
- 100 Pär Wästberg, "Vi måste lyssna", *Dagens Nyheter*, den 4 februari 1979.
- 101 "Se upp för smyg nazisterna i skolorna!", *Expressen*, den 11 mars, 1979.
- 102 Nilén, "Attack mot nynazismen i skolorna".
- 103 Nilén, "Attack mot nynazismen i skolorna".

- 104 Sara Rosenbaum, "Jag stod i Hitlers gaskammare", *Dagens Nyheter*, den 4 februari 1979. Användningen av uttrycket 'Våras för nazismen' utgör möjligen en medveten populärkulturell anspelning på Mel Brooks' filmer—inte minst *Det våras för Hitler* från 1967.
- 105 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Viking Press, 1963; Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago: Quadrangle books, 1961.
- 106 Se till exempel Mark Weitzman, Robert J. Williams, James Wald (Red.), *The Routledge Handbook of Antisemitism*, London: Routledge, 2023.
- 107 Henrik Bachner, *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*, Stockholm: Natur & Kultur, 2004.
- 108 Se till exempel Arne Ruth, "Svensk diplomat vittne i Paris mot professorn som påstår "Det fanns inga gaskammare", *Expressen*, den 29 maj 1981; "Förfalskning av historien. Faurisson fälld av rätten", *Dagens Nyheter*, den 9 juli 1981.
- 109 Se till exempel Jan Myrdal, "Om motståndarens yttrandefrihet", *Svenska Dagbladet* den 5 mars 1981.
- 110 Se till exempel Yrsa Stenius, "Skilj på sanning och lögn!", *Aftonbladet* den 18 mars 1981; Yrsa Stenius, "Principer utan förnuft är andliga fängelser", *Aftonbladet* den 4 augusti 1981.
- 111 Se till exempel Erwin Leiser, "Goebbels lögner – och Jan Myrdals", *Expressen*, den 21 mars 1981; Arne Ruth, "Ljuga bort Auschwitz", *Expressen*, den 7 april 1981.
- 112 Arne Ruth, "Svensk diplomat, vittne i Paris mot professorn som påstår "Det fanns inga gaskammare", *Expressen*, den 29 maj 1981.
- 113 Kurt Gerstein är främst känd för att ha författat den så kallade Gersteinrapporten i vilken han redogör för gasningen av fångar i förintelselägren Belzec och Treblinka.
- 114 Bachner, *Återkomsten*, s. 367.
- 115 Se till exempel: "ABF stoppar nazist-profeten", *Expressen*, den 25 februari 1992; "Stoppa nazistmötet i Sverige. Politikerna är eniga: de är inte välkomna", *Aftonbladet*, den 22 november 1992; "Inte ens Bildt kan stoppa nazist-mötet", *Aftonbladet*, den 28 november, 1992.
- 116 Se till exempel: "Jag var dömd att gasas ihjäl", *Expressen*, den 18 mars, 1992; "Deras skräck väcks till liv efter 47 år", *Aftonbladet*, den 26 november 1992.
- 117 Idag på 2020-talet är hågkomstresor tämligen vanliga och många skolor arrangerar dessa själva eller i samarbete med Svenska kommittén mot antisemitism (SKMA). Forum för levande historia arrangerar studieresor och ger annat stöd för att underlätta för lärare att genomföra studieresor till Förintelsens minnesplatser. Den resa som Lotten och Maria var med på ordnades av Sidas regionansvarige, Åke Sintring, för skolans internationalisering i Skåne, Halland och Blekinge. Sammanlagt 44 elever deltog i denna resa som finansierades av Sida i Sverige, och i Polen stod Solidaritet för värdskapet. Redan under 1950-talet och 1960-talet började enskilda överlevande och judiska organisationer att besöka platser som Auschwitz och Treblinka för minnesceremonier. Dessa var främst religiösa och symboliska, inte utbildningsinriktade. Under 1970-talet ordnades de första organiserade ungdomsresorna från Israel vilket under 1980-talet utvecklades till program som *March of the Living*, det vill säga institutionaliserade hågkomstresor för israeliska ungdomar, med fokus på pedagogik och möten med överlevande. Se till exempel: H. Rosenberg, H. Lowenstein, & A. Tsachi, "Between

- remembrance and representation: Holocaust study tours and cinematic approaches to trauma”, *Cogent Education*, vol. 11. Nr. 1, 2024, s. 1–13 <https://doi.org/10.1080/2331186X.2024.2433366>.
För forskning om hågkomstresor i en svensk kontext se Ola Flennegård, *Uppdrag: Historia och demokrati. Perspektiv på studieresor till Förintelsens minnesplatser*, Göteborg, 2024.
- 118 ”Vi måste föra det vidare. Maria och Lotten gråter på nätterna efter besök i koncentrationsläger”, *Arbetet*, den 28 mars 1992.
- 119 ”Han lär oss att inte glömma förintelsen”, *Aftonbladet*, den 18 mars 1992.
- 120 *Aktuellt*, den 10 april 1961. Kungliga biblioteket, Svensk Mediedatabas (SMDb).
- 121 Malin Thor Tureby, ”Svenskjudiska liv. Levnadsberättelser i skuggan av Förintelsen”, *Svenska landsmål och svenskt folkliv. Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik och kulturhistoria*, Årgång 141, 2019, 117–144.
- 122 Deltagande: David Beitner, Harry Rubinstein, Lea Glajtman och Jakob Magnell.
- 123 Barbro Posner, *Vi måste göra något! Om Förintelsens ögonvittnen i Malmö*, Malmö: Kira förlag, 2024, s. 37.
- 124 Posner, *Vi måste göra något!* s. 37.
- 125 Posner, *Vi måste göra något!* s. 39. Vår kursivering.
- 126 Malmö stadsarkiv, Informationsgruppens Förintelsens Ögonvittnens arkiv, F1:1, Redogörelse för verksamheten under tre terminer, jan.1992-juni 1993 (Malmö i juni 1993 Harry Rubinstein).
- 127 Malmö stadsarkiv, Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnens arkiv F1:1, Redogörelse för verksamheten under tre terminer, jan.1992-juni 1993 (Malmö i juni 1993 Harry Rubinstein).
- 128 Malmö stadsarkiv, Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnens arkiv, Protokoll fört vid möte med Förintelsens ögonvittnen, daterat den 24 september 1998.
- 129 Se till exempel David Ludvigsson, ”Levande historia” - inte bara levande historia, Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.-13. august 2001. Bd 3, Mod nye historier, s. 144–177.
- 130 Malmö stadsarkiv, Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnens arkiv, Brev till skolminister Ylva Johansson, Utbildningsdepartementet från Harry Rubinstein, daterat den 8 september 1997.
- 131 Malmö stadsarkiv, Informationsgruppens Förintelsens Ögonvittnens arkiv, F1:1, Brev till skolminister Ylva Johansson, Utbildningsdepartementet från Harry Rubinstein, daterat den 8 september 1997.
- 132 Malmö stadsarkiv, Informationsgruppens Förintelsens Ögonvittnen arkiv, F1:1, Se till exempel Brev till Föreningen Förintelsens Överlevande från Regeringskansliet (Information Rosenbad, Levande historia – ett informationsprojekt kring Förintelsen), den 11 november 1997; Brev till Föreningen Förintelsens Överlevande från Statsrådsberedning, den 27 november 1997.
- 133 Malmö stadsarkiv, Informationsgruppens Förintelsens Ögonvittnen arkiv, F1:1, Ulla-Lena Cavling, ”Projektbeskrivning – ”Förintelsens Ögonvittnen, Malmö.”, den 20 juli 1998.
- 134 Malmö stadsarkiv, Informationsgruppens Förintelsens Ögonvittnens arkiv, F1:1, Ulla-Lena Cavling, Projektbeskrivning – ”Förintelsens Ögonvittnen, Malmö.”, den 20 juli, 1998.
- 135 Ulla-Lena Cavling, ”Förord” i Ulla-Lena Cavling & Harry Rubinstein, *Förintelsens ögonvittnen. Minnesskrift med bidrag från Förintelsens Ögonvittnen, Malmö*, Malmö 2005, s. 10.

- 136 Judit Popinski, "Min första Sederافتon i Sverige, 1946" i Ulla-Lena Cavling och Harry Rubinstein (red.), *Förintelsens ögonvittnen. Minnesskrift med bidrag från Förintelsens Ögonvittnen*, Malmö 2005, s. 50.
- 137 Posner, *Vi måste göra något*.
- 138 Mordechai Giloh, *Björkar och järnvägsspår. Det svenska mottagandet av överlevande från nazisternas koncentrationsläger*, Stockholm: Faethon, 2023.
- 139 Giloh, *Björkar och järnvägsspår*, s. 11.
- 140 Giloh, *Björkar och järnvägsspår*, s. 11.
- 141 Christer Mattsson & Thomas Johansson, *Jag nyper dig i benet när du ska säga amen. Oberättade familjehistorier hos andra och tredje generationens Förintelseöverlevande*, Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2025; Johanna Rubin Dranger, *Dolda judiska liv*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2024.
- 142 Jakob Ringarts privata arkiv, "Hemställan rörande förnekandet av nazisternas massmord på judar", december 1991. Det vi här kallar för Jakob Ringarts privata arkiv har under författandet av föreliggande rapport donerats till Sveriges museum om Förintelsen och kommer därmed att katalogiseras och finnas tillgängligt vid museet för vidare studier av materialet.
- 143 Föreningen Förintelsens Överlevande: <https://ffo.nu/om/om-foreningen-forintelsens-overlevande-och-dess-korta-historia/>, hämtad den 2 november 2025.
- 144 Från medlemslistor kan vi konstatera att medlemmarna, som 1995 var 513 till antalet, kom från alla delar av Sverige, inklusive Malmö och Göteborg som också hade sina egna grupper och föreningar. Se Jakob Ringarts privata arkiv, Föreningen Förintelsens Överlevande korrespondens 1995, odaterat.
- 145 Jakob Ringarts privata arkiv, Stadgar för Föreningen Förintelsens Överlevande Stockholm, odaterat, s. 1. Idag ser stadgarna något annorlunda ut. Man har till exempel valt att stava Förintelsen med stort F (något vi även själva valt att göra genomgående i rapporten) och lagt till en punkt som lyder "att stödja landet Israel". Se Föreningen Förintelsens Överlevandes hemsida, <https://ffo.nu/om/foreningsstadgar/>, hämtad den 23 april 2026.
- 146 Jakob Ringarts privata arkiv, Brev från Jakob Ringart till styrelser för samtliga politiska partier och deras ungdomsförbund, den 5 november 1993.
- 147 Jakob Ringarts privata arkiv, Halina Neujahr, "Anförande vid demonstration mot rasism och Nazism på 60-årsdagen av Hitlers maktövertagande, Norrmalmstorg, Stockholm", den 30 januari 1993.
- 148 Svensk mediedatabas (SMDb), SVT Kanal 1, *Förintelsen – 50 år efter*, den 25 april 1995.
- 149 Att skapa ett monument i Stockholm var en lång och bitvis snårig process. Delar av den här processen beskrivs i Tanja Schults "Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige: Förintelsemonument i Sverige 1990–2009", *Nordisk Judaistik*, Vol. 28, Nr. 2, 2017, s. 39–62. Vi har också tagit del av ett extensivt material som beskriver processen kring monumentet genom Jakob Ringarts privata arkiv men, på grund av rapportens begränsade omfång, kommer vi inte beskriva denna process i detalj här. Samma material som finns i Jakob Ringarts privata arkiv om monumentet har också donerats till Riksarkivet och finns att tillgå som del av den judiska församlingen i Stockholms arkiv. Se även Hans Baruch (red.), *Glöm oss inte. En bok om Förintelsen och minnesmonumentet i Stockholm*, Stockholm: Hillelförlaget 1999.

- 150 Se Föreningen Förintelsens Överlevande-medlemmen Harry Pommerts (som också var högst delaktig i framtagningen av monumentet) beskrivning av dess tillblivelse här <https://jfst.se/om-oss/nyheter/minnesceremoni-pa-jom-hashoa-och-invigning-av-det-utokade-monumentet/>, hämtad den 23 april 2026.
- 151 Tanja Schult, "Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige", s. 47.
- 152 <https://jfst.se/om-oss/nyheter/minnesceremoni-pa-jom-hashoa-och-invigning-av-det-utokade-monumentet/>, hämtad den 23 april 2026.
- 153 Tanja Schult, "Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige", s. 48–50. Läs mer om monumentet på Föreningen Förintelsens Överlevandes hemsida: <https://ffo.nu/om/monumentet/> hämtad den 6 maj 2026.
- 154 Jakob Ringarts privata arkiv, utskick från Jakob Ringart till Föreningen Förintelsens Överlevandes medlemmar, "Till de överlevande", odaterat.
- 155 Jakob Ringarts privata arkiv, "Kallelse till årsmöte", daterad den 31 januari 1993; "Dagordning för styrelsemötet för Föreningen Förintelsens Överlevandes den 20 maj 1995"; "Dagordning för styrelsemötet den 31 juli 1995"; "Årsmöte i Föreningen Förintelsens Överlevande den 17 maj 1995. Se även förordet till *6 tusen av 6 miljoner: Ett requiem*, Romouald Wroblewski, Stockholm: Föreningen Förintelsens Överlevande, 1995.
- 156 Halina Neujahr (1924–2006) föddes i Warszawa i Polen och spärrades in i gettot under andra världskriget och deporterades senare till Majdanek, Skarzysko, Ravensbrück och Bergen-Belsen. Hon kom till Sverige sommaren 1945. Halina Neujahr lärde sig snabbt svenska och tog studentexamen redan 1947. År 1948 började hon studera kemiteknik vid KTH som ensam kvinna i en årskurs med omkring 30 studenter. Halina Neujahr blev civilingenjör och disputerade senare till teknologie doktor i biokemi. Från 1960 var hon verksam som docent vid KTH under många år och utnämndes till professor strax före sin pensionering. Med jämna mellanrum uppmärksammades Halina Neujahr i svensk press – som kvinna i en mansdominerad akademisk miljö, som Förintelseöverlevande och som framgångsrik forskare. Se till exempel Martin Raberg, "Fenomenet Halina Neujahr: om en dödsdömd Belsen-fånge, som blev en av Sveriges främsta kvinnliga vetenskapsmän", *Hertha*, Vol. 50, Nr. 2, 1963, s. 23–24; "Kom hit som levande skelett. Nu vetenskapare i toppklass", *Arbetet* den 23 maj 1961.
- 157 Jakob Ringarts privata arkiv, Brev från Halina Neujahr till Föreningen Förintelsens Överlevandes medlemmar i samband med visning av filmen om "Halina Neujahrs liv", den 3 juni 1996; Fax från Halina Neujahr till Jan Nilsson, den 22 juli 1996.
- 158 Jakob Ringarts privata arkiv, Brev från Halina Neujahr till Föreningen Förintelsens Överlevandes medlemmar i samband med visning av filmen om Halina Neujahrs liv, den 3 juni 1996.
- 159 *In Memoriam* går att ta del av via Kungliga bibliotekets audiovisuella mediedatabas.
- 160 Jakob Ringarts privata arkiv, Brev från Halina Neujahr till Föreningen Förintelsens Överlevande, C/O Jakob Ringart och Livia Fränkel, den 26 september, 1996.

- 161 Jakob Ringarts privata arkiv, Brev från Halina Neujahr till Livia Fränkel, den 15 juni 1996.
- 162 Forskning om judiska råd (*Judenrat*) och den judiska gettopolisen belyser en av Förintelsens mest komplexa och smärtsamma frågor. Studier visar hur nazisterna tvingade judiska ledare i en omöjlig situation där deras administrativa arbete ofta kom att underlätta massdeportationer, samtidigt som de försökte rädda liv genom att organisera sociala skyddsnät. Direkt efter andra världskriget låg fokus på skuldfrågan. Forskningen om de judiska råden (*Judenräte*) och den judiska gettopolisen har gått från en tidig efterkrigsbild präglad av moraliska fördömanden till en senare, mer nyanserad förståelse av deras omöjliga situation. Senare forskning har omvärderat denna svartvita bild. Historiker lyfter idag fram att dessa organisationer agerade under extremt dödligt tvång, utan reella valmöjligheter. Se till exempel: Katarzyna Person, *Warsaw Ghetto Police. The Jewish Order Service during the Nazi Occupation. Ithaca and London: Cornell University Press, 2021*. Här kan du läsa mer om olika getton under Förintelsen och lyssna till vittnesmål om livet i ghettot: <https://www.levandehistoria.se/fakta/forintelsen/ghetton>
- 163 Jakob Ringarts privata arkiv, Informationsblad, Förintelsens Överlevande, odaterat.
- 164 Jakob Ringarts privata arkiv, Inspelning från möte med några av Föreningen Förintelsens Överlevandes medlemmar, odaterad.
- 165 Jakob Ringarts privata arkiv, Inspelning från möte med några av Föreningen Förintelsens Överlevandes medlemmar, odaterad.
- 166 Muselman var ett ord som användes i döds- och koncentrationslägren om de personer som hade gett upp viljan att leva och som föreföll vara apatiska. För en diskussion om begreppet muselman se Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz. The Witness and the Archive*, New York, Zone Books 1999.
- 167 Jakob Ringarts privata arkiv, Inspelning från möte med några av Föreningen Förintelsens Överlevandes medlemmar, odaterad.
- 168 Att de överlevande vittnade i de dödas ställe och medvetenheten om vittnesmålets inneboende begränsningar har kontinuerligt diskuterats och problematiserats av de överlevande själva. Primo Levi skrev till exempel om detta i *De förlorade och de räddade* (2013). Boken utkom på engelska 1986 med titel *The Drowned and the Saved*.
- 169 Jakob Ringarts privata arkiv, Inspelning från möte med några av Föreningen Förintelsens Överlevandes medlemmar, odaterad
- 170 Jakob Ringarts privata arkiv, Inspelning från möte med några av Föreningen Förintelsens Överlevandes medlemmar, odaterad.
- 171 För en omfattande historik om levande historia och de internationella konferenser och organisationer som skapades i dess kölvatten se till exempel Larissa Allwork, *Holocaust Remembrance Between the National and the Transnational: The Stockholm International Forum and the First Decade of the International Task Force*, Bloomsbury: London, 2015.
- 172 Riksarkivet, Kommittén levande historia med projekt levande historia, Vol. 12, Levande Historia – ett kunskapscenter i Lund, daterat den 13 september 2000; Levande historia – Vad kan Umeå bidra med? Daterad den 9 november 2000; Levande historia i Göteborg, odaterat.

- 173 Jakob Ringarts privata arkiv, Regeringsbeslut, ”Medel för informationsinsatser om förintelsen”, den 27 november 1997.
- 174 Jakob Ringarts privata arkiv, Forum för levande historias ledningsgrupp, Beslut, den 16 december 2004.
- 175 Jakob Ringarts privata arkiv, Verksamhetsberättelse för Föreningen Förintelsens Överlevande avseende tiden 2006.01.01–2006.12.31, daterad april 2007, s. 1.
- 176 Jakob Ringarts privata arkiv, Verksamhetsberättelse för Föreningen Förintelsens Överlevande avseende tiden 2006.01.01–2006.12.31, daterad april 2007, s. 2; Föreningens analys och synpunkter angående berättarkursen mm, Stockholm den 17 februari 2008, s. 1–3.
- 177 Jakob Ringarts privata arkiv, Föreningens analys och synpunkter angående berättarkursen med mera, Stockholm den 17 februari 2008, s. 2.
- 178 Jakob Ringarts privata arkiv, mejl från Karin Ingemarsson (projektledare vid Forum för levande historia) till Tobias Rawet och Jakob Ringart, den 13 mars 2008. Vår kursivering.
- 179 Jakob Ringarts privata arkiv, Betr. Karin Ingemarssons brev till Tobias Rawet, den 13 mars 2008.
- 180 Jakob Ringarts privata arkiv, Betr. Karin Ingemarssons brev till Tobias Rawet, den 13 mars 2008.
- 181 Vi vill understryka att vi i denna rapport inte har haft utrymme att skriva om alla initiativ och projekt som föreningarna och deras medlemmar har drivit. Vi fick ta del av Föreningen Förintelsens överlevande och Jakob Ringarts oordnade arkiv innan det lämnats in till Sverige Museum om Förintelsen och letade då främst efter dokument som handlade om föreningens pedagogiska uppdrag. Föreningen Förintelsens Överlevandes och dess medlemmars historia återstår att skriva. För en detaljerad beskrivning av Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnens historia hänvisar vi återigen till Barbro Posners bok, *Vi måste göra något! Om Förintelsens ögonvittnen i Malmö*, Malmö, Kira förlag 2024.
- 182 Keren Kayemet LeYisrael (KKL) är en organisation grundad 1901 med uppdrag att förvärva och utveckla mark för judisk bosättning. Den är idag särskilt känd för omfattande skogsplantering, vattenresurshantering och ekologiska utvecklingsprojekt i Israel.
- 183 Tommy Ringarts mamma överlevde också Förintelsen och var medlem av Föreningen Förintelsens Överlevande. Hon var dock inte aktiv som föreläsare i skolor, men lämnade in sitt vittnesmål till Nordiska museets insamling Judiska minnen under 1990-talet.
- 184 Det är mycket möjligt att det finns fler föreningar och fler individer än de som vi berättar om i denna rapport. De fem föreningar vars historia och verksamhet diskuteras här är dock de fem föreningar som har varit med under Forum för levande historias berättarprojekt under året 2025 och som vi har träffat som följeforskare.

- 185 Avsnitten om föreningarna och berättargrupperna har faktagranskats och i vissa fall redigerats i nära samarbete med deras grundare eller företrädare: Förintelsens Röster (Sylvia Freund), Zikaron (Anna Bratt, Adina Broström och Nadine Gerson Flam), EDUT (Nava Bergman), Föreningen Förintelsens Ögonvittnen (Tommy Ringart) och Berättargruppen Förintelsens Efterlevande (Barbro Posner, Henrietta Stein och Peter Vig). Föreningarna har också generöst delat med sig av fotografier, bilder och i vissa fall även dokument, när sådana har funnits tillgängliga. Vi är mycket tacksamma för den tid ni har avsatt och för de många samtal ni generöst har bidragit med. Det vetenskapliga ansvaret för studien, liksom ansvaret för eventuella felaktigheter, vilar dock helt på oss.
- 186 När det gäller de överlevandes insatser i Göteborg med omnejd är det även viktigt att framhålla att många överlevande kom till Borås under våren och sommaren 1945. I Borås grundades en judisk förening som liknar föreningarna i Malmö och Västerås som vi beskriver i denna rapport. Se till exempel Snezana Bozinovska, *Vad dina ögon såg. Berättelsen om hur Ester och Leon överlevde*, Stockholm, Norstedts, 2021. Se även Mirjam Sterner Carlberg, *Gemenskap och överlevnad. Om den judiska gruppen i Borås och dess historia*, Göteborg, Göteborgs universitet 1994.
- 187 Vårt pågående forskningsprojekt *Minne och aktivism: De överlevandes roll i kunskapsproduktionen om Förintelsen*.
- 188 Intervju med Sylvia Freund den 17 maj 2024. Citatet från intervjun har redigerats av Malin Thor Tureby i samarbete med den intervjuade i syfte att förbättra det språkliga flytet. Sylvia Freund har godkänt den redigerade versionen av citatet.
- 189 Läs mer om Steven Spielbergs dokumentationsprojekt, som ledde till bildandet av det som i dag är USC Shoah Foundation och som omfattar närmare 60 000 vittnesmål från överlevande från Förintelsen, men även vittnesmål med överlevande från andra folkmord. USC Shoah Foundation: <https://sfi.usc.edu/about>
- 190 Intervju med Sylvia Freund den 17 maj 2024. Citatet från intervjun har redigerats av Malin Thor Tureby i samarbete med den intervjuade i syfte att förbättra det språkliga flytet. Den intervjuade har godkänt den redigerade versionen av citatet.
- 191 Anteckningar från deltagande observation hos Förintelsens Röster den 28 april 2024.
- 192 Förintelsens Röster <https://forintelsensroster.se/>, hämtad den 5 november 2025.
- 193 ”Mormors öde ska lära fler om Förintelsen”, *Svenska Dagbladet* den 26 januari 2016.
- 194 Zikaron, <https://zikaron.se>, hämtad den 6 november 2025.
- 195 Zikaron, <https://zikaron.se>, hämtad den 6 november 2025.
- 196 Powerpoint från Zikarons informationsmöte med nya föreläsare, den 18 augusti 2025.
- 197 Intervju med Nadine Gerson Flam, den 21 november 2025.
- 198 Intervju med Nadine Gerson Flam, den 21 november 2025. Adina Broström har tidigare varit ute och berättat sin mormors historia.
- 199 Powerpoint från Zikarons informationsmöte med nya föreläsare, den 18 augusti 2025.
- 200 Intervju med Anna Bratt den 29 april 2025.
- 201 Adina Boström och Nadine Gerson Flam, ”Vi har svårt att nå ut till skolor i Malmöregionen med föreläsningar om Förintelsen”, *Sydsvenskan*, den 16 februari 2020.

- 202 Jämför Anna Sheftel och Stacey Zembrzycki, "Professionalizing survival. The Politics of Public Memory among Holocaust Survivor-Educators in Montreal", *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 12, Nr. 2, 2013, s. 210–231.
- 203 EDUT är ett hebreiskt ord som betyder vittnesmål.
- 204 Här använder vi uttrycket "första, andra och tredje generationens överlevande", enligt önskemål från EDUT.
- 205 EDUTs ordförande Nava Bergman, tal den 27 januari 2025, Samling för demokrati.
- 206 På EDUTs hemsida finns flera videointervjuer med överlevande från Göteborgstrakten: <https://www.edut.se/sida3.html>, hämtad den 20 november 2025. Det finns även flera videointervjuer med överlevande på Regionarkivet i Göteborg.
- 207 Även vi letar efter EDUTs och efter dess föregångares berättelse. Till skillnad från Föreningen Förintelsens Överlevande och Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen har EDUTs föregångare inte lämnat efter sig ett arkiv motsvarande de arkiv som finns bevarade från Föreningen Förintelsens Överlevande och Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen.
- 208 EDUT, Skolbesök och utbildningsdagar för lärare och rektorer. Dagens verksamhet och vidareutveckling 2022–2026.
- 209 Jakob Ringarts privata arkiv, Stadgar för Föreningen Förintelsens Överlevande.
- 210 [Home Page | USC Shoah Foundation](#) hämtad den 5 maj 2026.
- 211 Sammanlagt gjordes 19 intervjuer under perioden 2012–2014.
- 212 E-post från Tommy Ringart till Malin Thor Tureby den 5 maj 2026.
- 213 <https://www.levandehistoria.se/fakta/forintelsen/snubbelstenar> hämtad den 5 maj 2026.
- 214 Jakob Ringart privata arkiv, Verksamhetsberättelser för 2022, 2023, 2024 och 2025.
- 215 Jakob Ringart privata arkiv, Föreningen Förintelsens Överlevande, Verksamhetsberättelse för 2022.
- 216 Se *Sveriges museum om Förintelsen. Betänkandet av utredningen om Sveriges museum om Förintelsen*, SOU 2020: 21, Stockholm, Norstedts juridik.
- 217 Jakob Ringart privata arkiv, Föreningen Förintelsens Överlevande, Verksamhetsberättelse för 2023.
- 218 [https://www.jfm.se/sidor/berattargruppen Hämtad den 4/11 2025](https://www.jfm.se/sidor/berattargruppen_Hämtad_den_4/11_2025).
- 219 Läs mer om detta arbete och utställningen här: Peter Vig, Till varje namn, ett ansikte, en berättelse, Oskar Österberg (red.), *Någonstans i Sverige. En antologi med lokalhistoriska perspektiv på Sverige och Förintelsen*, Stockholm: Forum för levande historia 2022, s. 237–257.
- 220 I namn av de mina – berättarkväll med musik på stadsbiblioteket, Malmö den 5 november 2025.
- 221 Med seminarierien, *Att minnas, forska och utbilda om Förintelsen* utforskar vi tillsammans med forskare och efterlevande till Förintelsen olika sätt att minnas, berätta, dokumentera, samla, forska, förmedla och utbilda om Förintelsen. Seminarierien drivs i regi av forskningsprojektet *Minne och aktivism* som finansieras av Vetenskapsrådet (2023–05994). Vid varje tillfälle presenterar en inbjuden forskare och en inbjuden efterlevande sitt forsknings- eller minnesarbete.

- 222 Samtal: Konsten som svar på Förintelsen: <https://malmokonsthall.se/evenemangs/samtal-konsten-som-svar-pa-forintelsen/> hämtade den 22 november 2025. Vid detta tillfälle deltog Lena Rubinstein Reich. Hon talade om sin mamma Cesia Rubinsteins historia utifrån bilder målade i akvarell och med Cesias egna ord. Lena Rubinstein Reich har även gett ut boken *Jag vill leva för livets skull* (2025) som innehåller Lenas tolkningar i akvarell av Cesias bevarade foton och vittnesmål.
- 223 Posner, *Vi måste göra något!*. Se även Barbro Posner, "Om detta må de berätta: Förintelsens ögonvittnen och (berättargruppen) Förintelsens efterlevande i Malmö" i Ulf Zander (red.), *Förintelsen som europeiskt minne: 80 år sedan befrielsen av Auschwitz*, Lund: Sisyfos förlag, 2025, s. 65–74.
- 224 Henrietta Stein, *Judith & Abram, Överleva, minnas, berätta*, Malmö: Polyvalent, 2021.
- 225 "Förintelsens överlevare lever vidare på Malmös skolor", *Sydsvenskan*, den 5 maj 2026.
- 226 E-post till Malin Thor Tureby från en medlem av Berättargruppen Förintelsens efterlevande i Malmö och EDUT i Göteborg, den 4 november 2025.
- 227 E-post till Malin Thor Tureby från en medlem av Förintelsens Röster, den 4 november 2025.
- 228 E-post till Malin Thor Tureby från en medlem av Förintelsens Röster, den 4 november 2025.
- 229 Eva Fogelman är en amerikansk psykolog som har specialiserat sig på Förintelsens överlevande och efterlevande. Förutom filmen *Breaking the Silence* har hon gett ut flera böcker. Se till exempel Eva Fogelman, *From Mourning to Creativity: The Second Generation of Holocaust Survivors in Europe, Israel and the United States* Midstream, 1989.
- 230 E-post till Malin Thor Tureby från en medlem av Föreningen Förintelsens Överlevande, den 4 november 2025.
- 231 Intervju med en medlem av Zikaron den 14 mars, 2025.
- 232 E-post från en medlem av Förintelsens Röster till Malin Thor Tureby, den 4 november 2025.
- 233 Se till exempel Anna Sheftel och Stacey Zembrzycki, "Professionalizing Survival. The Politics of Public Memory among Holocaust Survivor-Educators in Montreal", *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 12, Nr. 2, s. 210–231; Adam Sutcliffe, "Whose Feelings Matter? Holocaust Memory, Empathy, and Redemptive Anti-Antisemitism", *Journal of Genocide Research*, Vol. 26, Nr. 2, 2024, s. 222–242.
- 234 Se till exempel Henry Greenspan, *On listening to Holocaust survivors: Beyond testimony*, 1998; Henry Greenspan, "The humanities of contingency: Interviewing and teaching beyond 'testimony' with Holocaust survivors", *The Oral History Review*, Vol. 46, Nr. 2, 2019, s. 360–378.
- 235 Henry Greenspan, "The humanities of contingency: Interviewing and teaching beyond 'testimony' with Holocaust survivors", *The Oral History Review*, Vol. 46, Nr. 2, 2019, s. 360–378, citat s. 360. Citaten är översatta från engelska till svenska av rapportförfattarna.

Käll- och litteraturförteckning

Arkivmaterial

Malmö stadsarkiv

Informationsgruppens Förintelsens Ögonvittnen arkiv

Judiskt liv i Malmö. En historisk kartguide, Malmö Stadsarkiv 2020.

Västerås stadsbiblioteks arkiv

Diverse volymer och dokument. Materialet är oordnat och det saknas ett register. Vi har i samarbete med personal på bibliotekets arkiv manuellt gått igenom ett trettiotal volymer för att leta efter dokument om Västerås judiska förening, överlevande i Västerås och verksamhet anordnad av eller för de överlevande.

Jakob Ringarts privata arkiv

Ordnade dokument [detta arkiv har eller kommer att doneras till Sveriges museum om Förintelsen, när vi tog del av materialet var det fortfarande inte ordnat utan fanns i Jakob Ringarts son, Tommy Ringarts hem.]

Forskningsprojektets Minne och Aktivism (Dnr. 2023-05994) samling

Intervjuer och anteckningar från pågående samtal med efterlevande och medlemmar av de olika berättarföreningarna.

Dokument och korrespondens från och med olika individer och föreningar.

Kungliga Biblioteket, Svensk Mediedatabas

Aktuellt, den 10 april 1961.

Barnredaktionen: Om Förintelsen, TV2 31 augusti 1982.

Dax, TV2 den 12 mars, 1979.

I Borås blev vi människor igen, UR 2025.

Lördags-extra: Om Förintelsen, TV2 16 mars, 1979.

Söderqvist, Eva. *Krigets maskrosbarn. Samtal med första och andra generationens överlevande*, Stockholm: Utbildningsradion, 1995.

Tidningsartiklar

”ABF stoppar nazist profeten”, *Expressen*, 25 februari 1992.

”Alla unga måste se ’Förintelsen’”, *Aftonbladet*, 9 mars 1979.

Adina Boström och Nadine Gerson Flam, ”Vi har svårt att nå ut till skolor i Malmöregionen med föreläsningar om Förintelsen”, *Sydsvenskan*, 16 februari 2020.

”Deras skräck väcks till liv efter 47 år”, *Aftonbladet*, 26 november 1992.

”Förfalskning av historien. Faurisson fälld av rätten”, *Dagens Nyheter*, 9 juli 1981.

”Förintelsen, Hjälp åt de unga”, *Expressen*, 11 mars 1979.

”Förintelsens överlevare lever vidare på Malmös skolor”, *Sydsvenskan*, 5 maj 2026.

”Han lär oss att inte glömma förintelsen”, *Aftonbladet*, 18 mars 1992.

”Inte ens Bildt kan stoppa nazistmötet”, *Aftonbladet*, 28 november 1992.

”Jag var dömd att gasas ihjäl”, *Expressen*, 18 mars 1992.

”Stoppa nazistmötet i Sverige. Politikerna är eniga: de är inte välkomna”, *Aftonbladet*, 22 november 1992.

”The ‘Holocaust’ Controversy Continues”, *The New York Times*, 30 april 1978.

”Vad vet ungdomarna om judeutrotningen”, *Aftonbladet*, 8 mars 1979.

”Vi måste föra det vidare. Maria och Lotten gråter på nätterna efter besök i koncentrationsläger”, *Arbetet*, 28 mars 1992.

Green, Gerald, “In Defense of ‘Holocaust’”, *The New York Times*, 23 april 1978.

Leiser, Erwin. ”Goebbels lögnar – och Jan Myrdals”, *Expressen*, 21 mars 1981.

Myrdal, Jan. ”Om motståndarens yttrandefrihet”, *Svenska Dagbladet*, 5 mars 1981.

Nilén, Holger. ”Attack mot nynazismen i skolorna”, *Dagens Nyheter*, 26 februari, 1979.

Rosenbaum, Sara, ”Jag stod i Hitlers gaskammare”, *Dagens Nyheter*, 4 februari 1979.

Ruth, Arne. ”Ljuga bort Auschwitz”, *Expressen*, 7 april 1981.

Ruth, Arne, ”Svensk diplomat vittne i Paris mot professorn som påstår ‘Det fanns inga gaskammare’”, *Expressen*, 29 maj 1981.

Stenius, Yrsa. ”Skilj på sanning och lögn!”, *Aftonbladet*, 18 mars 1981.

Stenius, Yrsa. ”Principer utan förnuft är andliga fängelser”, *Aftonbladet*, 4 augusti 1981.

Wiesel, Elie. “The Trivializing of the Holocaust.” *The New York Times*, 16 april 1978.

Wallqvist, Örjan. ”Förintelsen hjälp åt de unga”, *Expressen*, 15 mars, 1979.

Wästberg, Pär. ”Vi måste lyssna”, *Dagens Nyheter*, 4 februari 1979.

Wästberg, Pär. ”Jag stod i Hitlers gaskammare”, *Dagens Nyheter*, 4 februari 1979.

Internetkällor

EDUT: <https://www.edut.se/sida3.html> hämtad den 20 april 2026.

Föreningen Förintelsens Överlevande: <https://ffo.nu/om/om-foreningen-forintelsens-overlevande-och-dess-korta-historia/>, hämtad den 2 november 2025.

Förintelsens Röster: <https://forintelsensroster.se/>, hämtad den 5 november 2025.

Judisk liv i Västmanland:

<https://vastmanlandslansmuseum.se/digitala-berattelser/judiskt-liv-i-vastmanland/>, hämtad den 11 oktober 2025.

Samtal: Konsten som svar på Förintelsen:

<https://malmokonsthall.se/eventang/samtal-konsten-som-svar-pa-forintelsen/> hämtad den 22 november 2025.

The Eichmann Trial “With Me Here Are Six Million Accusers” <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/eichmann/index.asp#stories> hämtad den 14 april 2026.

USC Shoah Foundation: <https://sfi.usc.edu/about> hämtade den 20 april 2026.

Zikaron: <https://zikaron.se>, hämtad den 6 november 2025.

Litteratur

”Warszawa och Israel”, *Judisk krönika*, Vol. 21, Nr. 4, 1952, s. 97.

Agamben, Giorgio, *Remnants of Auschwitz. The Witness and the Archive*, New York: Zone Books 1999.

Allwork, Larissa, *Holocaust Remembrance Between the National and the Transnational: The Stockholm International Forum and the First Decade of the International Task Force*. London: Bloomsbury, 2015.

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. New York: Viking Press, 1963.

Bachner, Henrik, *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*. Stockholm: Natur & Kultur, 2004.

Bar, Doron, “Holocaust Commemoration in Israel During the 1950s: The Holocaust Cellar on Mount Zion.” *Jewish Social Studies* Vol. 12, Nr. 1, 2005, s. 16–38.

Baruch, Hans (red.), *Glöm oss inte. En bok om Förintelsen och minnesmonumentet i Stockholm*, Stockholm: Hillelförlaget 1999.

Berger, Alan L., *Children of Job: Second American Generation Witnesses to the Holocaust*. Saratoga Springs: SUNY Press, 1997.

Bozinovska, Snezana, *Vad dina ögon såg. Berättelsen om hur Ester och Leon överlevde*. Stockholm: Norstedts, 2021.

Bothe, Alina & Markus Nesselrodt, “Survivor: Towards a Conceptual History.” *Leo Baeck Institute Year Book*, Vol. 61, 2016, s. 57–82.

Carlberg, Mirjam Sterner, *Gemenskap och överlevnad. Om den judiska gruppen i Borås och dess historia*. Göteborg: Göteborgs universitet, 1994.

Cavling, Ulla-Lena & Harry Rubinstein, *Förintelsens ögonvittnen. Minnesskrift*. Malmö, 2005.

Danowsky, Bella, ”Judiskt bibliotek öppnat”, *Judisk krönika*, Nr. 6. Årgång 63, 1995.

Dean, Carolyn J., *Aversion and Erasure. The Fate of the Victim After the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press, 2010.

Dean, Carolyn J., *The Moral Witness. Trials and Testimony After Genocide*. Ithaca: Cornell University Press, 2019.

Duma, Veronika, “Robbery, Restitution, and Remembrance in Germany.” *Eastern European Holocaust Studies* Vol. 3, Nr. 1, 2025, s. 19–26.

Englund, Martin, *Vi, de fördrivna. Historiska erfarenheter hos polska judar som kom till Sverige 1967–1972*. Huddinge: Södertörns högskola, 2025.

- Epstein, Helen, *Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors*, New York: Putnam, 1979.
- Epstein, Helen, *De överlevandes barn. Möten med andra generationen*, Stockholm: Natur & Kultur, 1990.
- Flennegård, Ola, *Uppdrag: Historia och demokrati. Perspektiv på studieresor till Förintelsens minnesplatser*, Göteborg, 2024.
- Fogelman, Eva, *From Mourning to Creativity. The Second Generation of Holocaust Survivors in Europe, Israel and the United States*, Midstream, 1989.
- Fried, Hédi, *Frågor jag fått om Förintelsen*, Stockholm: Natur & Kultur, 2017.
- Gespräch, Revisiting the TV-Series “Holocaust” Thirty Years On, *Cultures of History Forum* (17.05.2019), DOI: 10.25626/0099.
- Giloh, Mordechai, *Björkar och järnvägsspår. Det svenska mottagandet av överlevande från nazisternas koncentrationsläger*. Stockholm: Faethon, 2023.
- Gorniok, Lukaz, *Swedish Refugee Policymaking in Transition? Czechoslovaks and Polish Jews in Sweden, 1968–1972*, Umeå: Umeå University Press, 2016.
- Greenspan, Henry, *On Listening to Holocaust Survivors. Beyond Testimony*, St. Paul: Paragon House, 2010.
- Greenspan, Henry, *Remnants and What Remains. Moments from a Life Among Holocaust Survivors*, Detroit: Wayne State University Press, 2025.
- Greenspan, Henry et al., “Engaging Survivors: Assessing ‘Testimony’ and ‘Trauma’ as Foundational Concepts”, *Dapim: Studies on the Holocaust*, Vol. 28. Nr. 23, s. 190–226.
- Greenspan, Henry & Malin Thor Tureby, “‘Sharing authority’ as ‘learning together’: Henry ‘Hank’ Greenspan in conversation with Malin Thor Tureby”, *Oral History*, Vol. 52, Nr. 1, 2024, s. 109–116.
- Green, Gerald, *Förintelsen*, Stockholm: Bonniers, 1980.
- Hansson, Svante, *Flykt och överlevnad. Flyktingverksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933–1950*, Stockholm: Hillelförlaget 2004.
- Hedfeldt, Sture, Ingvar Svanberg & Ulla Lingesjö Thilén, *Detta blev vår stad. Berättelser från ett mångkulturellt samhälle*, Västerås: Västerås kulturnämnd, 1990.
- Hirsch, Marianne, *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture after the Holocaust*, New York: Columbia University Press, 2012.
- Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, Chicago: Quadrangle Books, 1961.
- Huyssen, Andreas, ”The Politics of Identification: “Holocaust” and West German Drama”, *New German Critique*. Special Issue 1: Germans and Jews, Nr. 19, 1980, s. 117–136.
- International Holocaust Remembrance Alliance, *Research in Teaching and Learning about the Holocaust*. Berlin: Metropol Verlag, 2017.

- Jilovsky, Ester et al. (red.), *In the Shadows of Memory. The Holocaust and the Third Generation*, London: Vallentine Mitchell, 2016.
- Jacobs, Jolanta, Monique Eckmann & Doyle Stevick (red.), *Research in Teaching and Learning about the Holocaust. A Dialogue Beyond Borders*, Berlin: Metropol Verlag, 2017.
- Jockusch, Laura, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- ”Judiska Kulturföreningen 1945 i Malmö: Svårt att byta namn”, *Magasinet. En nyhets- och reportagebilaga i Judiska krönika*, Vol. 59, Nr. 3, 1991.
- Kassow, Samuel D., *Vem ska skriva vår historia? Det dolda arkivet i Warszawagettot*, Stockholm: Bonniers, 2010.
- Kidron, Carol A., “Surviving a Distant Past: A Case Study of the Cultural Construction of Trauma Descendant Identity”, *Ethos*, Vol. 31, Nr. 4, 2003, s. 513–544.
- Larsson, Zenia, *Morfars kopparslantar. Efter sexdagarskriget – en personlig reaktion*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1970.
- Lomfors, Ingrid, Hanna Feist-Wechselblatt & Lennart Wolff (red.), *I skuggan av Förintelsen. De överlevandes barn och barnbarn*, Stockholm: Judiska museet, 2015.
- Ludvigsson, David, ”Levande historia” – inte bara levande historia”, *Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.-13. august 2001. Bd 3, Mod nye historier*, s. 144–177.
- Mankowitz, Ze’ev, *Life Between Memory and Hope*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Mankowitz, Ze’ev, “She’erit Hapletah. The Survivors. An Overview”, i Dalia Ofer et al. (red.), *Holocaust Survivors. Resettlement, memories, identities*, New York: Beghahn Books, 2012.
- Mattsson, Christer & Thomas Johansson, *Jag nyper dig i benet när du ska säga amen. Oberättade familjehistorier hos andra och tredje generationens Förintelseöverlevande*, Göteborg: Bokförlaget Korpen, 2025.
- McGlothlin, Erin, *Second-Generation Holocaust Literature. Legacies of Survival and Perpetration*, Rochester: Camden House, 2007.
- Olsson, Lars, *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget*, Lund: Morgonrodnad, 1995.
- Orgad, Shani, “The Survivor in Contemporary Culture and Public Discourse: A Genealogy”, *The Communication Review*, Vol. 12, Nr. 2, 2009, s. 132–161.
- Person Katarzyna, *Warsaw Ghetto Police. The Jewish Order Service during the Nazi Occupation*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2021.
- Pinchevski, Amit, Tamar Liebes & Ora Herman, “Eichmann on the Air.”, *Historical Journal of Film, Radio and Television*, Vol. 27, No. 1, 2007, s. 1–25.

- Pistone, Isabella et al., "Teaching and Learning About the Holocaust: A Systematic Scoping Review of Existing Research", *Holocaust Studies*, Vol. 30, Nr. 1, 2024, s. 1–21.
- Popinski, Judit, "Min första Sederakon i Sverige, 1946" i Ulla-Lena Cavling och Harry Rubinstein (red.), *Förintelsens ögonvittnen. Minnesskrift med bidrag från Förintelsens Ögonvittnen*, Malmö 2005.
- Posner, Barbro, *Vi måste göra något! Om Förintelsens ögonvittnen i Malmö*, Malmö: Kira förlag, 2024.
- Posner, Barbro, "Om detta må de berätta: Förintelsens ögonvittnen och (berättargruppen) Förintelsens efterlevande i Malmö" i Ulf Zander (red.), *Förintelsen som europeiskt minne: 80 år sedan befrielsen av Auschwitz*, Lund: Sisyfos förlag, 2025, s. 65–74.
- Raberg, Martin, "Fenomenet Halina Neujahr: om en dödsdömd Belsen-fånge, som blev en av Sveriges främsta kvinnliga vetenskapsmän", *Hertha*, Vol. 50, Nr. 2, 1963, s. 23–24.
- Rosenberg, Göran, *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*, Stockholm: Bonniers, 2012.
- Rosenberg, Hananel, Hila Lowenstein, & Adam Tsachi, "Between remembrance and representation: Holocaust study tours and cinematic approaches to trauma", *Cogent Education*, Vol. 11, Nr. 1, 2024, s. 1–13 <https://doi.org/10.1080/2331186X.2024.2433366>.
- Rubin Dranger, Johanna, *Dolda judiska liv*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2024.
- Rubinstein, Harry, "Genom egen kraft i judisk anda "Geratewete" 30 år", *Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö 1946–1976, 30 årsjubileum*, Malmö 1976.
- Rubinstein Reich, Lena, *Jag vill leva för livets skull*, Malmö 2025.
- Sarri Krantz, Anna, *Tredje generationens överlevande. En socialantropologisk studie om minne, antisemitism och identitet i spåret av Förintelsen*, Lund: Lunds universitet, 2018.
- Schueler, Kaj, *En kibbutz i Falun: Historien om hur min familj gick sönder*, Stockholm: Norstedts, 2020.
- Schulz, Tanja, "Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige: Förintelsemonument i Sverige 1990–2009", *Nordisk Judaistik*, Vol. 28, Nr. 2, 2017, s. 39–62.
- Shandler, Jeffrey, *While America Watches. Televising the Holocaust*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Sheftel, Anna och Stacey Zembrzycki, "Professionalizing survival. The Politics of Public Memory among Holocaust Survivor-Educators in Montreal", *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 12, Nr. 2, 2013, s. 210–231.
- Silberstein, Margit, *Förintelsens barn*, Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2021.
- Stein, Henrietta, *Judith & Abram. Överleva, minnas, berätta*, Malmö: Polyvalent, 2021.
- Sterner Carlberg, Mirjam, *Gemenskap och överlevnad. Om den judiska gruppen i Borås och dess historia*, Göteborg: Göteborgs universitet, 1994.

- Sutcliffe, Adam, "Whose Feelings Matter? Holocaust Memory, Empathy, and Redemptive Anti-Antisemitism", *Journal of Genocide Research*, Vol. 26, Nr. 2, 2024, s. 222–242.
- Thor Tureby, Malin, "Makten över kunskapsproduktionen. Den institutionaliserade etikprövningen och humanistisk och kulturvetenskaplig forskning", *Kulturella perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift*, Vol. 28, Nr. 1–2, 2019, s. 17–29.
- Thor Tureby, Malin, "Svenskjudiska liv. Levnadsberättelser i skuggan av Förintelsen", *Svenska landsmål och svenskt folkliv. Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik och kulturhistoria*, Årgång 141, 2019, s. 117–144.
- Thor Tureby, Malin, "The Holocaust and the Jewish Survivors in the Swedish-Jewish Press, 1945–1955", Johannes Heuman & Pontus Rudberg (red.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections*, Palgrave Macmillan, 2021, s. 249–285.
- Thor Tureby, Malin, "Perspektiv på periferin. De överlevande och den judiska erfarenheten i nordisk Förintelsehistoriografi" i Ulf Zander (red.), *Förintelsen som europeiskt minne. 80 år sedan befrielsen av Auschwitz*, Lund: Sisyfos förlag, 2025, s. 75–86.
- Thor Tureby, Malin & Jesper Johansson, *Migration och kulturarv. Insamlingsprocesser och berättelser om och med de invandrade ca 1970–2019*, Lund: Nordic Academic Press, 2020.
- Thor Tureby, Malin & Kristin Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser: Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*, Stockholm: Forum för levande historia, 2020.
- Thor Tureby, Malin & Kristin Wagrell, "'De överlevande' i det svenska samhället" i Izabela A. Dahl & Karin Kvist Geverts (red.), *Förintelsen & Sverige. Tiden före, under, efter*, Stockholm: Natur & Kultur, 2025, s. 300–326.
- Verständig Axelius, Natalie, *Det var jag som skulle dö*, Stockholm, Natur & kultur, 2019.
- Vig, Peter, "Till varje namn, ett ansikte." i Oskar Österberg, (red.), *Någonstans i Sverige. En antologi med lokalhistoriska perspektiv på Sverige och Förintelsen*, Stockholm: Forum för levande historia, 2022.
- Weitzman, Mark, Robert J. Williams, James Wald (red.), *The Routledge Handbook of Antisemitism*, London: Routledge 2023.
- Wieviorka, Annette, *The Era of the Witness*, Ithaca: Cornell University Press, 2006.
- Zander, Ulf, "Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era", Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Nordic Academic Press, 2003, s. 255–292.
- Zielinski, Siegfried and Gloria Custance, History as Entertainment and Provocation: The TV Series "Holocaust" in West Germany, *New German Critique, Special Issue 1: Germans and Jews*, Nr. 19, 1980, s. 81–96.

Historien skrivs nu. Du är en del av den.

Forum för levande historia är en myndighet med uppdrag är att främja demokrati, mänskliga rättigheter och alla människors lika värde. Genom kunskap om historien vill vi bidra till reflektion och lärande om hur dåtid och nutid hänger ihop. Vår utgångspunkt är lärdomar från Förintelsen och kommunistiska regimers brott mot mänskligheten.

Vårt arbete är inriktat på kunskap, kultur och utbildning. Vi tar fram utställningar, fortbildningar, rapporter, material för skolan och håller seminarier och samtal. Verksamheten finns i hela Sverige, digitalt eller på plats, ofta i samarbete med lokala, nationella och internationella samarbetspartners.